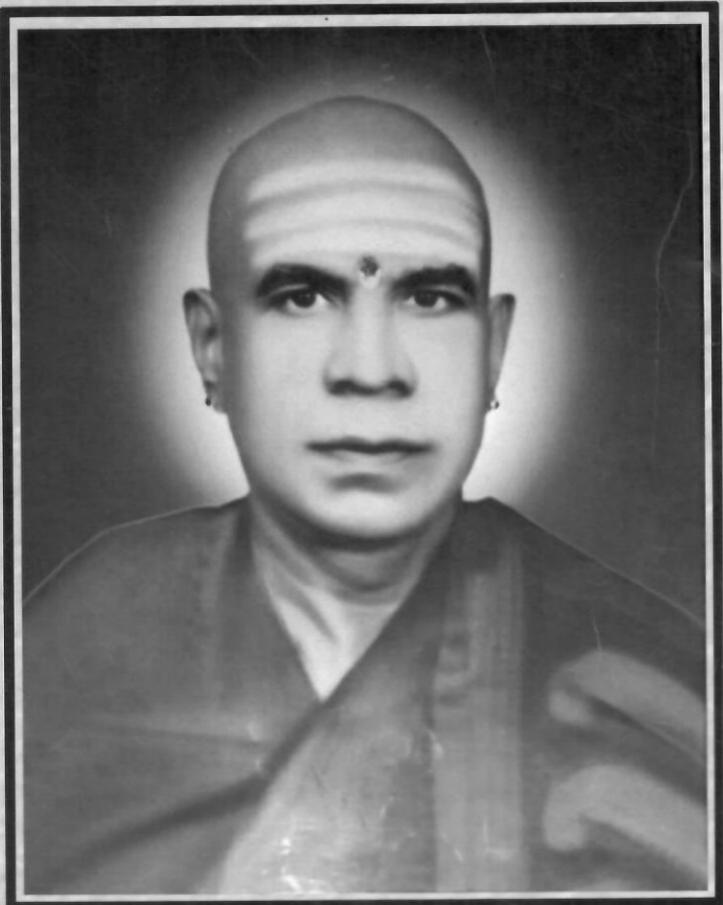

वर्णक्रम मञ्जरी

ब्रह्मश्री मेल्मंगलम् रामस्वामी शर्मा
वेद शास्त्र सभा ट्रस्ट्
भाग्यनगरम्

वेद मूर्ति शामसुंदर रामस्वामी
धर्माधिकारी
ब्रह्माम नाथाम

वर्णक्रम मञ्चरी

मेल्मङ्गलं ब्रह्मश्री रामस्वामि शर्मा

वेद शास्त्र सभा ट्रस्ट्

भाग्यनगरम्

श्री गुरुभ्यो नमः

प्राक्थनम्

“ऋग्वेदो यजुर्वेदस्सामवेदोद्धर्थवेदशिशक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं
छन्दो ज्योतिषं” मित्यार्थवर्णयां मुण्डकोपनिषदि वेदवेदाङ्गोपदेशः कृतोदस्ति ।
वेदाङ्गेषु शिक्षा प्रथमतोद्धिगता भवति । तैत्तिरीयोपनिषदि शिक्षास्वरूपमेवं
न्यरूपि “अथ शीक्षां व्याख्यास्यामः । वर्णस्स्वरः” इत्यादिना । तत्र अकारादि
वर्णोदात्तादि स्वरहस्यदीर्घादिकालास्तथा बलशब्देन स्पृष्टत्वादिप्रयत्नाः सामशब्देन
अतिद्रुतत्वातिविलम्बितत्वादिराहित्येन योग्यकालोच्चारणकर्तव्यता सन्तानशब्देन
पूर्वोत्तरवर्णसन्धानात्मकसंहिता इत्येवं षट्दार्थसङ्ग्रहेणोपादिष्ठाः । तामेतां
तैत्तिरीयशिक्षाश्रुतिं प्रमाणभूतां मत्वा व्यासकौण्डन्यादिमहर्षयः तैत्तिरीयशिक्षा
श्रुत्युपदेशमनु ध्वनिस्थानकरणदेवताजातिषत्वणत्वरेफविसर्पयत्वरत्वादिविषयाणां
प्रबोधपूर्वकशास्त्रीयवागुच्चारणविधानेन वेदरक्षणाय करुणापूर्णान्तरङ्गासन्तः शिक्षा
ग्रन्थान् प्रवर्तयाम्बभूवः । एवं व्यासकौण्डन्यादि मुनिप्रणीतशिक्षोक्तस्वरवर्णमात्रा
कालादिविषयेषु कृतभूरिपरिश्रमाः शैक्षिकविज्ञानिनो वैदिकास्तत्त्वलक्षण
ग्रन्थानुसारेण स्वीयछात्रान् संहितापद्क्रमजटादिघनान्तपाठान् सम्यग्व्यापयन्ति ।
गुरुपदेशमनु ततस्ते घनपाठिनश्शुद्ध, स्वर, मात्रा, अङ्ग, वर्णसार, वर्णक्रमान्
पञ्चविधान् गुरुमुखेन गृह्णन्तः प्रतिवर्णं वेदं संरक्षन्तस्तत्त्वलक्षणघनान्ताध्यायिनो
भवन्ति । तादृक्षा लक्षणान्ताध्यायिनो विद्वांसः अयुनातने काले विरला एव
दृश्यन्ते । वेदानां संरक्षणाय पूज्यपादाः जगदुरुचः श्री शङ्कराचार्याः श्री कामकोटि
पीठाधीश्वराः प्रतिश्वासं तदौपयिकानि साधनानि चिन्तयन्तः “वेदरक्षणनिधि” रिति

नामा निधि संस्थाप्य तद्वारा वेदपरीक्षाः प्रचाल्य तत्र विशेषतस्समुत्तीर्णान् विदुषस्सलक्षणघनपाठिनो घनपाठिनश्च प्राज्यघनदानेन पुरस्कुर्वन्ति । देशेस्मिन् बहुषु क्षेत्रेषु तपोमूर्तिभिः कृपाळुभिस्तत्रभवद्द्विः श्री कामकोटिपीठाधीश्वरैः प्रचालितवेदविद्यालयेषु केचन सलक्षणघनपाठिनः अध्यपनेन जीवन्तीति महादिदं प्रमोदस्थानम् । प्रतिवर्णं वेदसंरक्षणाय बद्धादरो भगवान् कौण्डिन्यमहर्षिः सलक्षणघनपाठिनां वर्णक्रमपाठमेवमुपदिदेशा ।

केवलस्वरसंयुक्तः मात्रिकासहितस्तथा ॥190॥

अङ्गवर्णसारश्च पञ्चवर्णकमाः स्मृताः ॥191॥ इति

वर्णक्रमोक्तिकाले तु नान्यसंज्ञां समुच्चरेत् ॥368॥ इति व्यासशिक्षा

“ वर्णक्रमे शतगुणम् , वर्णक्रमविचक्षणः, गच्छेदाचार्य संसदम् ”

(तै.प्रा.24-6) इत्याद्यार्षवच्चनैः वर्णक्रमपाठतत्वज्ञानस्य फलाधिक्यश्रवणात् ।

एव वर्णक्रमपाठः तद्वेदनन्न व्यासकौण्डिन्यादिमहर्षिप्रणीतशिक्षासम्पदायसिद्धमित्यवगन्तव्यम् । अत एव प्रतिवर्णं वेदसंरक्षणाय प्रयतमानानां नित्यं जागरूकाणां सलक्षणघनपाठिनां वर्णोच्चारणे

नातिव्यक्तं न चाव्यक्तमेवं वर्णानुदीरयेत् ।

पयःपूर्णमिवामत्रत हरन् धीरो यथामति ॥ (तै.प्रा.17-8)

इति प्रतिशारव्यमुखेन मुख्यामेकाग्रचित्तां शिक्षयति शिक्षा । पञ्चविधवर्णक्रमस्वरूपं मर्दीयकौण्डिन्यशिक्षा घनामृतव्याख्याने उक्तमपि

प्रकृतग्रन्थस्य वर्णसारवर्णक्रमाभिधानत्वादस्य प्राधान्यं पुरस्कृत्य पुनर्विव्रीयते । यतोदयं वर्णक्रमपाठः वेदमातुः किरीटस्थानमावहति । वर्णसारवर्णक्रमपाठस्तु केवल, स्वर, मात्रा, अङ्ग, वर्णक्रमपाठानां सम्प्रदायसिद्धानां ध्वनि, स्थान, करण, प्रयत्न, काल, देवता, जात्याद्यपेक्षिताखिलसाधनविज्ञानं तत्पूर्वकवैदिकवागुच्चारणं च रक्षतीति वर्णक्रमेष्यं सारभूतस्सन् वेदमातुः वर्णक्रमात्मककिरीटे वज्रमणिस्थानं भजत इत्ययं वर्णसारवर्णक्रमः अत्यन्तं प्रशंसामर्हति ।

पञ्चविधवर्णक्रमेषु आद्यः केवलवर्णक्रमः । तस्य केवलत्वं नाम वक्ष्यमाणस्वरमात्राकालादिराहित्य-मुच्यते । किञ्च तत्त्वदे आगमादेशादिशास्त्रवशाद्ये वर्णाः उच्चारणीया भवन्ति तेषां वर्णानां आगमादेशादि विहिततत्तद्वर्णज्ञानपूर्वकमुच्चारणं केवलवर्णक्रम इत्युच्यते ।

द्वितीयो	वर्णक्रमः	उदात्तादिस्वरविज्ञानघटितः ।
----------	-----------	-----------------------------

उदात्तानुदात्तस्वरितप्रचयेषु चतुर्षु स्वरितस्य क्षैप्र, नित्य, प्रातिहता, भिनिहत, प्रश्लिष्ट, पादवृत्त, तैरोव्यञ्जनभेदेन साक्षविध्यं शिक्षाप्रातिशारव्यविहितमस्ति । एवमुक्तस्वरितभेदानामुदात्तादीनाश्चोच्चारणप्रयत्नविशेषरहस्यविज्ञानं सर्व वर्णसारवर्णक्रमे स्फुटं भवति । प्रसङ्गादेकोदाहरण उदात्तादिस्वरचतुष्टयसञ्चारः प्रदर्शयते । “ वीरवन्तम् ” (तै.सं.2-2-12) अस्मिन्नुदाहरणे वीरशब्दस्य “ फिषोन्त उदात्तः” इति फिट् स्वरः । अर्थात् प्रातिपदिकान्तोदात्तः । तेन रेफादकार उदात्तो भवति । “ अनुदात्तं पदमेकवर्जम् ” (पा.सू.6-1-158) इति शेषनिघातेन वकारादीकारः अनुदात्तो भवति । तदा वीरशब्दः

६ | वर्णक्रम मञ्जरी

अनुदात्तादिरुदात्तान्तः। वीरोद्धस्यास्तीति वीरवान् । मतुप् “ मादुपधायाश्च
मतोर्वेदयवादिभ्यः” (पा.सू.८-२-९) इति । मस्य वत्वे मतुपः पित्वात् “अनुदात्तौ
सुप्पितौ” (पा.सू.३-१-४) इति सूत्रेण वकारादकारस्य अनुदात्तत्वे सति
“उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः” (पा.सू.८-४-६६) इति वकारादुदात्तादकारस्य
अनुदात्तस्य स्वरितो भवति । ततः “स्वरितात्संहितायामनुदात्तानाम्” (पा.सू.१-
२-३९) इति स्वरितात्परस्या-नुदात्तस्य अकारस्य प्रचयत्वं सिध्यति ।
एवमेकस्मिन्नुदाहरणे स्थितानामुदात्तादीनामुच्चारणे शरीरायामदारुण्य-
मार्दवगळविलङ्घनिविशेषादि तत्तद्विज्ञानपूर्वकोच्चारणेन वेदे प्रत्यक्षरं
रक्षणप्रयत्नस्तलक्षणघनपाठिनां सिध्यति ।

मात्रावर्णक्रमः “हस्तो दीर्घः पुत्र इति कालतो नियमा अचीति” शिक्षातः
“परिमाणाच्च पञ्चमादिति” (तै.प्रा.२३-२) प्रातिशारव्यतश्च
कालभेदाद्वर्णभेदविशेषविज्ञानम् । तथा “ऋग्विरामः पदविरामः” (तै.प्रा.२३-१३)
इति सूत्रोक्तविरामकालविज्ञानश्च यत्तद्विज्ञानप्रबोधकोदयं पञ्चमवर्णक्रमः ।

अङ्गवर्णक्रमः अचामेवोदात्तादिर्घर्मास्सन्ति । न तु हलाम् । यतो
व्यञ्जनवर्णाः अच्चसम्बन्धमन्तरेण सुखोच्चारणयोग्या न भवन्ति । अतः
अजिभस्साकं हलामुच्चारणसौलभ्यसम्पादनार्थं हलामन्वाङ्गाङ्गिभाव-
शास्त्रविहितोदर्सिति । तेन अज्ञर्घर्माणामुदात्तादीनां यस्तस्मर्कः
तादृशस्वरवैशिष्ट्यबोधः यस्मिन् वर्णक्रमे भवति सः वर्णसारवर्णक्रम इति
प्रथामाप ।

अधुना अस्य पञ्चमवर्णक्रमस्य स्वरूपं निरूप्यते । अयं पञ्चमो वर्णक्रमः आकाशे ग्रहनक्षत्रादिस्थानीयेषु शुद्ध, स्वरप्रभृति चतुर्षु वर्णक्रमेषु सत्सु ग्रहनक्षत्रेषु मध्ये यथा राकाचन्द्रः सम्पूर्णप्रभो भासते तथा अयं वर्णसारवर्णक्रमः समस्तवर्णक्रमेषु षोडशकलापरिपूर्णचन्द्रवत् निखिलवर्णधर्मज्योतिष्मान् देदीप्यते अपिच वर्णसारभूतवर्णक्रमोच्चारणं तत्तद्वर्णोत्पत्तिध्वनिस्थानकरणप्रयत्नदेवताजाति गान्धारादिस्वर, रेखाविन्याससत्वादि-गुणगणस्वरूपनिरूपकं सत् प्रतिवर्णं वेदसंरक्षकं भवतीत्यत्र न विप्रतिपत्तिलेशोद्दस्ति । तत्र ध्वनिस्तावन्नादश्वासादिः । वर्णच्छज्वर्णाः घोषवर्णश्च नादप्रभवा भवन्ति । श्वासप्रभवा अघोषवर्णाः हृचतुर्थवर्णाः हकारध्वनिप्रभवा इति यो विवेकस्सः तस्मिन् पञ्चमवर्णक्रमार्थ्ये वज्रमणौ प्रतिविम्बितो भवति । किञ्च उरःकण्ठशिरोमुखनासिकादिस्थानेषु जिह्वाग्रं जिह्वामध्यं जिह्वामूलादि करणानां तत्तत्स्थानस्पर्शः कीदृशः? सम्यक् स्पर्शो वा ईषत्स्पर्शो वा समीपदूरत्वप्रयुक्तसंवृतविवृतरूपो वा ? एवं स्थानकरणप्रयत्न-विज्ञानावभासकोदयं पञ्चमवर्णक्रमः । अपिच उदात्तादीनां मयूरकोकिलप्रभृति पक्षिगवादिजन्तुरवात्मक-षड्जभादिनिषादान्तस्वरकारणत्वविज्ञानेन तथा तर्जन्याद्यङ्गुळीषु रेखानिर्देशार्हताबोधकविज्ञानेन च परिपूर्णताघटितोच्चारणवान् भवति वर्णसारवर्णक्रमः । अन्यच्च वर्णसारवर्णक्रमघटकदेवतातत्वं कीदृशमिति चिन्तायामिदमुच्यते । “अनिलाग्नि महीन्द्रकर्मा: पञ्चानान्त्वधिदेवताः” (व्यासशिक्षा-490) इति वचने पञ्चशब्द-प्रयोगात् वर्णानां राशितः पञ्चधा विभक्तानामकारादीनां वाव्यग्निभूमिचन्द्रसूर्या अधिदेवता भवन्तीति ज्ञायते ।

- अत्र (१) अवर्ण इत्यनेन अकारादिवर्णत्रयं एकारः कादिप्रथमस्पर्शवर्णपञ्चकं यकारशकारौ चेत्याहत्य एकादशवर्णराशिः प्रथमः। अस्मिन्नाशौ प्रतिवर्णं वायुदेवता, ध्यानमर्हति । एवमेव उत्तरत्रापि बोध्यम् ।
- (२) इवर्ण इत्यनेन इकारादिवर्णत्रयं एकारः खादिद्वितीयस्पर्शवर्णपञ्चकं रेफषकारौ चेत्याहत्य एकादशवर्णराशिः द्वितीयः । सः अग्निदेवताकः ।
- (३) उवर्ण इत्यनेन उकारादिवर्णत्रयं ओकारः गादितृतीयस्पर्शवर्णपञ्चकं लकारसकारौ चेत्याहत्य एकादशवर्णराशिः तृतीयस्सः भूमिदेवताकः ।
- (४) ऋवर्णद्वयं औकारः घादिचतुर्थस्पर्शवर्णपञ्चकं वकारहकारौ चेत्याहत्य दशवर्णराशिः चतुर्थः । सः चन्द्रदेवताकः ।
- (५) लकारः उकाराद्युत्तमस्पर्शवर्णपञ्चकं लकारश्चेत्याहत्य वर्णसप्तकं पञ्चमराशिः । सः सूर्यदेवताकः । एतावता पञ्चाशद्वर्णानां देवताविज्ञानमुक्तम् । अथावशिष्ठदशवर्णानां देवताविज्ञानमुच्यते । रज्जस्य अवर्णान्तस्य सूते अन्तर्भावादवर्णस्येव रज्जवर्णस्यापि वायुदेवताकत्वमुक्तं भवति । प्रथमस्पर्शवर्णप्रभृति चतुर्थान्तस्पर्शवर्णानां प्रथमादियमवर्णचतुष्टयस्य पूर्व निर्दिष्टदेवतानुसारं वायविभूमिचन्द्राः अधिदेवता वेदतत्त्वाः । स्वरभक्तिवर्णस्य एकस्य नृसिंहवत् रेफलकारांशवत्वात् द्यात्मकत्वं रेफांशेन एका स्वरभक्तिः अग्निदेवताका । लकारांशेन अन्या स्वरभक्तिः भूमिदेवताका । किञ्च “लकारः पञ्चमाशान्ये दुश्लिष्टोर्कांघिदेवताः” इति देवताबोधकशिक्षावाक्यस्था-न्यशब्देन विसर्गजिह्वामूर्लीयोपध्मानीयानुस्वारा ग्राह्याः । ते सूर्यदेवताका इत्यर्थः । एवं तत्तद्वर्णानां तत्तदधिष्ठातुदेवताविज्ञानघटितोद्वयं पञ्चमवर्णकमः ।

यथा “आयुर्दा अग्नेदस्यायुर्म देहीति” मन्त्रप्रार्थितसन्तुष्टा मन्त्राधिष्ठात्री अग्निदेवता आयुरन्नबलप्रजा-पशुदेहसौषवादिफलप्रदानेन अस्मदनुग्रहपरा भवति तथा वर्णसारवर्णकमोच्चारणकालिकैकाग्रचित्तेन अस्माभिः ध्यातसन्तुष्टाः प्रतिवर्णाभिमनिन्यो देवताः अस्मदभीष्टप्रदानेन अस्मदनुग्रहपरा भविष्यन्तीति प्रतिवर्णमधिष्ठातृदेवतानुग्रहप्रदोदयं वर्णसारवर्णकमः। एवमेव वर्णसारवर्णकमः तत्तद्वर्णस्वरजात्यादिविज्ञान-घटितोदयमिति स्पष्टीकियते ।

(1) स्वराणां प्रथमद्वितीयवर्णानां च ब्राह्मणजातिरुक्ता । (2) द्वितीयचतुर्थवर्णानां क्षत्रियजातिः इत्येऽपि । (3) उत्तमान्तस्थवर्णानां वैश्यजातिः प्रोक्ता । (4) अनुस्वारविसर्गोष्मणां शूद्रजातिराधिगन्तव्या । एवं त्रिपञ्चाशद्वर्णानां जातिविज्ञानेद्वगतेषि अवशिष्टवर्णसप्तकमधिकृत्य जातिविज्ञानं विशदीकियते । कथं ? यमवर्णेषु मध्ये प्रथमद्वितीयस्पर्शसम्बन्धिनौ यमवर्णो प्रथमद्वितीयस्पर्शानामिव ब्राह्मणजातिमन्तौ । तृतीयचतुर्थ-स्पर्शसम्बन्धिनौ यमवर्णो तृतीयचतुर्थस्पर्शानामिव क्षत्रियजातिभाजाविति जानीयात् । स्वरभक्तिवर्णस्य एकत्वेदपि नृसिंहवत् रलाशवत्वेन द्यात्मकत्वात् अन्तस्थावर्णरलयोरिव स्वरभक्त्या अपि वैश्यजातित्वं कृपामेव । रङ्गवर्णस्य अवर्णपुत्रविशेषत्वात्स्याक्षु प्रवेशः। अचां ब्राह्मणजातित्वमिति रङ्गवर्णस्यापि ब्राह्मणजातित्वं वरुं युक्तम् । छकारस्य जातिः कथं ज्ञातव्येति चिन्त्यते ।

“ लकारः पञ्चमाश्रान्ये दुश्शिष्ठोदर्काधिदेवता ” इति वर्णानां देवताबोधकवाक्यस्थान्यशब्देन विसर्गजिहामूलीयोपधमानीयानुस्वारा उक्ताः।

तद्वाक्यस्थान्यशब्दानन्तरं दुश्शिष्टशब्दवाच्यः ळकारः उक्तः। तद्वत् “अनुस्वारो विसर्गश्च हृष्माणोद्वरजाः स्मृताः” इति वर्णानां जातिबोधकवाक्येदपि अनुस्वारविसर्गां ऊष्मान्तर्गतजिह्वामूलीयोपधानीयावृक्तौ । एवं स्थिते देवताबोधकवाक्यस्थान्यशब्दित अनुस्वारविसर्गानन्तरं यथा ळकार उक्तस्तथा जातिबोधकवाक्येदपि अनुस्वारविसर्गानन्तरस्थ चकाराळळकारो गृहीतव्यः। यथा जातिबोधकवाक्ये अनुस्वारविसर्गयोऽशूद्धजातिस्तद्वत् चकारगृहीतळकारस्यापि शूद्धजातित्वं बोध्यम् । एवमेव उदात्तानुदात्तस्वरितप्रचयाः यथाक्रमं ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्धजातिमन्त इति स्वराणाञ्च जातित्वं बोध्यम् । किञ्च उदात्तस्वरितौ यथाक्रमं सत्वरजोगुणवन्तौ । अनुदात्तप्रचयौ तु तमोगुणभाजाविति वर्णसारवर्णक्रमे ध्यानं कर्तव्यम् । एवं तत्तद्वर्णानां स्वराणाञ्च जात्यादिविज्ञानबोधकोदयं पञ्चमवर्णक्रमः। एवं तत्तद्वर्णानां शास्त्रोक्तजातिविज्ञानपूर्वकं पञ्चमवर्णक्रमोच्चारणेन तत्तज्ञातिसंरक्षणफलं लभ्यते । अन्यथा वैपरीत्यं भविष्यतीति शिक्षाकाराणां प्रबोधात् वर्णसारवर्णक्रमोच्चारणकाले तत्तद्वर्णीय तत्तज्ञात्यादिध्यानमवश्यं कर्तव्यमित्यर्थः।

एवं शिक्षाप्रातिशारव्यवर्णक्रमादिविद्यादचार्यपरम्परायामस्मद्भूवर्याः
ब्रह्मश्री इ. रामस्वामि शर्म सलक्षण घनपाठिमहाभागाः। एते विद्वांसः श्रीश्रीश्री
जगद्गुरु श्री काश्ची कामकोटिपीठास्थानपणिडताः। श्री रामस्वामि
शर्मसलक्षणघनपाठिसद्गुरुणां जन्मस्थलं मेलिमझलं ग्रामः। अयं ग्रामः श्रीश्रीश्री
जगद्गुरु श्री काश्ची कामकोटि पीठाधीश्वराचार्यपरम्परायां
प्राचीनाचार्यसमाधिक्षेत्रत्वेन विरव्यात इळयात्तङ्गुडि ग्रामसमीपस्थः। श्री रामस्वामि

शर्मसलक्षणघनपाठिनः तज्जावूरु जिल्ला तिरुवच्चूरु तालूका (पुढुकोडै) नवसालपुरी चेट्टिनाडु समीपस्थ श्री रायवरं वेदपाठशालायां ब्रह्मश्री राजाघनपाठित्वेन प्रख्यात सलक्षणघनपाठिसदूरुणां सकाशे यजुर्वेदे सलक्षणघनान्ताध्ययने शिक्षां प्राप्य सलक्षणघनपाठित्वेन विख्यातयशस आसन् । अनन्तरं चिदम्बरक्षेत्रे ब्रह्मश्री नरसिंहशास्त्रिभ्यः अधीतव्याकरणाश्चाभवन् । किञ्च तिरुचुरापल्लि जिल्ला पडूरुग्रामवासिनां ब्रह्मश्री सुब्रह्मण्यशास्त्रिणां सकाशे प्रस्थानत्रयशाङ्करभाष्येषु गीतोपनिषद्भाष्यद्वयमधीत्य श्रीश्रीश्री जगद्गुरु श्री काञ्ची कामकोटि पीठाधीश्वराणां श्रीमच्चन्द्रशेखरेन्द्रसरस्वतीपूज्यपादानां सन्निधौ ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यमधीतवन्तः । एते श्री रामस्वामिशर्मसलक्षणघनपाठिमहाभागाः श्रीश्रीश्री जगद्गुरुणां श्री काञ्ची कामकोटि पीठाधीश्वराणामाज्ञाया कदाचित् तज्जावूरु जिल्ला गणपत्यग्रहारवासिनामास्तिकमहाजनानां सन्मार्गप्रवृत्तये उत्तमश्रेयोद्भिवृद्धये च संस्कृतभाषा धर्मशास्त्रादिविद्याचार्या आसन् । श्री रामस्वामि शर्मसलक्षणघनपाठिमहाभागाः यदा श्रमापनोदनापरनामक इळयात्तङ्गुडि क्षेत्रे श्रीश्रीश्री जगद्गुरु श्री काञ्ची कामकोटि पीठाधीश्वराणां विजययात्रायां वैदिकविज्ञानप्रबोधका आसन् । तत्काले अहं श्रीश्रीश्री जगद्गुरु श्री काञ्ची कामकोटि पीठाधीश्वराणां श्रीमच्चन्द्रशेखरेन्द्रसरस्वती श्रीपादानामाज्ञानुसारं ब्रह्मश्री रामस्वामि शर्मसलक्षणघनपाठिसदूरुवर्येभ्योद्भिगत शिक्षाप्रातिशाख्यवर्णक्रमादिशैक्षिकविद्य आसन् । गच्छति काले श्रीश्रीश्री जगद्गुरु श्री काञ्ची कामकोटि पीठाधीश्वराणामाज्ञानुसारं ब्रह्मश्री इ. रामस्वामि शर्मसलक्षणघनपाठिनः काञ्चीक्षेत्रस्थ कामकोटिवेदपाठशालायां सलक्षणघनान्ताध्यापका आसन् । तत्काले श्री रामस्वामि शर्म

सलक्षणघनपाठिनामध्यापने अधीतविद्या: घनपाठिनसलक्षणघनपाठिनश्च
 असद्ग्नाका उत्तीर्णाः। तेषु ब्रह्मश्री आर्. वेङ्कटरामसलक्षणघनपाठिनः मुख्याः। एते
 आर्. वेङ्कटरामसलक्षणघनपाठिनः श्रीश्रीश्री जगद्गुरु श्री काञ्ची
 कामकोटिपीठाधीश्वराणामाज्ञानुसारं आन्ध्रदेशे हैदराबाद् नगरे कौता
 स्वर्धमस्वाराज्यसद्विद्ययाठशालायां ब्रह्मश्री सन्निधानं लक्ष्मीनारायण-
 शास्त्रिमहोदयानां सकाशे विद्यारण्यवेदभाष्ये तथा ब्रह्मश्री डोङ्गरे
 वीरेश्वरशास्त्रिमहाभागानां सविधे पूर्वोत्तरमीमांसाविज्ञाने च कृतभूरिपरिश्रमा
 आसन्। ततः श्रीश्रीश्री जगद्गुरु श्री काञ्ची कामकोटिपीठाधीश्वराणामाज्ञानुसारं
 आन्ध्रदेशे हैदराबाद् नगरे 1984 संवत्सरे श्री शङ्करगुरुकुलवेदपाठशालानां संस्थाप्य
 तस्यां पाठशालायां शताधिकछात्रान् नित्यम् अन्नपानादिपोषणपूर्वकम्
 अध्यापयन्तीति महदिदं प्रमोदस्थानम्। एते श्री आर्.
 वेङ्कटरामसलक्षणघनपाठिमहाभागाः शङ्करगुरुकुलवेदपाठशालास्वविश्व-
 विद्यालयस्य कुलपतिरव्यातिर्महन्तीति प्रकटीकृत्य सन्तुष्टान्तरज्ञोदस्मि। किञ्चैते
 आर्. वेङ्कटरामसलक्षण-घनपाठिमहाभागाः प्रतिवर्ष
 वसन्तनवरात्र, शङ्करजयन्ति, परमाचार्य जयन्ति, देवी नवरात्रप्रभृति महोत्सवेषु
 तथा चतुशशास्त्रविद्यारण्य वेदभाष्यसभासु च असद्ग्नाकान् वेदशास्त्रविदुषः महता
 औदार्येण भूरिधनवस्त्रादिदानेन च सम्मनयन्तीति कथनेन अमन्दमानन्दमनुभवामि

अपिच श्री आर्. वेङ्कटरामसलक्षणघनपाठिमहोदयाः श्री
 शङ्करगुरुकुलवेदपाठशालाद्वारा अनर्धग्रन्थान्मुद्राप्य आस्तिकमहाशयेभ्यस्सादरं
 वितरन्ति। एवमेव मद्विरचित (1) वैदिकस्वरमञ्जूषा (2)

घनामृतव्याख्यासहितकौण्डन्यशिक्षा (3) श्री कृष्णप्रेमामृत आन्ध्रव्याख्यासहित रासाध्यायपञ्चकं श्रीमद्भागवतान्तर्गतं भगवत्स्तुतिपञ्चकम् अनुबन्धत्वंकं भक्तिरसानुभूतिव्याख्यासहितम् एवमनेकग्रन्थान् मुद्रापयन्तीति यत्तन्महते मोदाय कल्पते । ब्रह्मश्री राजाघनपाठिनामस्मत्परमगुरुणां शिष्यवर्यैः ब्रह्मश्री बालगणेशाघनपाठिमहाभागैः मद्रपुरीवासिभिः श्री राजाघनपाठिनां तद्गुरुणामाज्ञानुसारं वर्णसारवर्णक्रमाख्यग्रन्थो यद्यपि 30-7-1997 तारिकायां मुद्रितः तथापि विद्वलोकापेक्षानुसारं पुनर्मुद्रणायावसरे प्राप्ते ब्रह्मश्री आरू. वेङ्कटराम सलक्षणघनपाठिमहोदयैः पुनर्मुद्राप्यते । अस्मद्गुरुणां ब्रह्मश्री इ. रामस्वामी शर्मसलक्षणघनपाठिमहोदयानां शतसंवत्सरपूर्तिमहोत्सवसन्दर्भे श्री आरू. वेङ्कटरामसलक्षणघनपाठिमहोदयैः शततमे वर्षेस्मिन् प्रतिमासं श्रीमदाचार्य जन्मनक्षत्र (मृगशीर्ष) शुभसमये श्रीगुरुणां जन्मविद्याभ्यासबन्धु अध्यापन विद्याप्रचारस्थानादिक्षेत्रेषु आचार्यानुग्रहसिध्यर्थं वेदपारायणादि शुभंयुकार्यक्रमा अनुष्ठिताः । हैदराबाद् नगरे वेदभवने 14-6-2018 तारिकायां साङ्गेपाद्मं प्रचलिष्यमाण श्री सद्गुरुशतवर्षपूर्ति प्रधानमहोत्सवे मृगशीर्षनक्षत्रे वर्णसारवर्णक्रमग्रन्थस्य आविष्करणवितरणादिकं भविष्यति । वर्णसारवर्णक्रमग्रन्थस्य प्रथममुद्रणसमये श्रीश्रीश्री जगद्गुरु श्री काञ्ची कामकोटि पीठाधीश्वराः 9-9-1997 तारिकायां वर्णसारवर्णक्रमग्रन्थोदयं लक्षणान्तघनपाठाध्यायिनां महते उपकाराय भविष्यतीति ग्रन्थं तन्मुद्रापयितारं श्री बालगणेशाघनपाठिमहाभागञ्च श्लाघयित्वा आशीःपूर्वकं स्वीयामोदं श्रीमुखद्वारा प्रकटयामासुः । एवमेव श्रीश्रीश्री शङ्करी जगद्गुरु श्री शारदापीठाधीश्वराः 23-10-1997 तारिकायां श्री बालगणेशाघनपाठीवर्णसारवर्णक्रम-ग्रन्थमुद्रणे गुर्वाज्ञावद्ध

इति तदीयगुरुभक्तिं श्लाघयित्वा वर्णसारवर्णक्रमपाठग्रन्थोदयमत्यन्तं प्रामाणिक इत्यस्य ग्रन्थस्य प्रामाण्यं श्रीमुखद्वारा प्रकटितवन्तः आशिषः प्रादुश्च । यद्यपि श्री राजाधनपाठिनाम् अस्मत्परमगुरुणां नाम “पद्मनाभधनपाठीति” तथापि कदाचित् श्रीश्री श्री जगद्गुरु श्री शङ्करेशारदापीठाधीश्वराः श्री पद्मनाभधनपाठिनां लक्षणान्तधनपाठवैदुष्याय सन्तुष्टान्तरज्ञास्सन्तः “धनपाठिनां राजा राजा धनपाठीति” विरुद्धप्रदानेन सम्मानितवन्तः किल ! तत्प्रभृति पद्मनाभधनपाठिनः राजाधनपाठिन आसन् । श्री राजाधनपाठिनः तज्जावूरु जिल्ला तिरुवच्चूरु ताल्कू “पुदुकोडै” नवसालपुरी चेट्टिनाडुग्रामसमीपस्थ श्रीरायवरं वेदपाठशालायां प्रधानाध्यापकास्सन्तः सलक्षणधनविभागे असञ्चाकान् छात्रानध्यापयामासुः । तेषु मध्ये अस्मद्गुरुवर्याः ब्रह्मश्री इ. रामस्वामि शर्मसलक्षणधनपाठिनः “वंशो द्विधा विद्यया जन्मना च” इत्यभियुक्तोत्त्या शिष्यप्रशिष्यत्वेन अहं श्री आरू वेङ्कटरामसलक्षणधनपाठिनश्चास्म । श्री राजाधनपाठिनः वर्णसारवर्णक्रमग्रन्थप्रणयनेन ग्रन्थमुद्दापणेन छात्रेभ्यः प्रबोधनेन शैक्षिकविज्ञाने व्यासादिमहर्षय इव प्रतिवर्णं वेदसंरक्षकवर्णसारवर्णक्रमप्रचारणेन च तत्सम्प्रदायप्रवर्तकमहर्षिकल्पा इति वयं विश्वसिमः । अहं कदाचित् राजाधनपाठिनामसाम्येन अस्मत्परमगुरुव एव व्यासशिक्षायाः सर्वलक्षणमञ्जरीव्याख्यातार इत्यचिन्तयम् । राजाधनपाठिनः मध्यार्जुनक्षेत्रीय शेरपट्टिग्रामनिवासिनां श्रीरामशोषशास्त्रिणां दौहित्राः सर्वलक्षणमञ्जरीव्याख्यां विरचितवन्त इति श्री पट्टमिरामशास्त्रिविरचित व्यासशिक्षाभूमिकायां यदा अपश्यं तदा मम परमगुरुव एव एते व्याख्यातार इत्यन्यथा ज्ञातमिति निश्चितम् ।

एवं साङ्गं वेदमधीत्य सलक्षणघनपाठिनो वेदपुरुषास्तदनुग्रहलाभाय ते
सर्वदा सरथा सम्पूज्या एव । न तु निन्द्याः । तेषां निन्दा
अग्निवाच्चादित्यनिन्दैवेत्युद्घोषयत्यर्थं स्वाध्यायब्राह्मणमन्त्रः “ये अर्वाङ्गुत वा पुराणे
वेदं विद्वात्समभितो वदन्त्यादित्यमेव ते परिवदन्ति सर्वे अभिं द्वितीयं तृतीयं च
हृतसमिति” (तै.आ.2-15)

अत्र	सायणभाष्यमेवमस्ति	।	अर्वाङ्	=
------	-------------------	---	---------	---

अर्वाञ्चमिदानीन्तनमनुष्यमध्येतरूपम् । उत वा पुराणे अथवा पुरातनं
व्यासवसिष्ठादिरूपं वेदं विद्वांसं पाठादर्थाच्च वेदतत्वाभिज्ञां महात्मानं ये मूर्खाः
अभितो वदन्ति तत्र तत्र निन्दन्ति ते मूर्खाः सर्वदप्यादित्यमेव निन्दन्ति । ततो
द्वितीयमभिं निन्दन्ति । ततस्तृतीयं हंसं गमनशीलं वायुं निन्दन्ति । अस्य वेदविदः
अग्निवाच्चादित्यसायुज्ययोग्यत्वात् एताग्निन्दैव तेषां निन्दा इत्यनेनैव मन्त्रेण
अग्न्यादिरूपत्वलक्षणं वेदविन्माहात्म्यं दर्शितम् । इदम् “अग्नेर्वायोरादित्यस्य
सायुज्यं गच्छतीति” (तै.आ.2-15) पूर्वब्राह्मणोक्तमेव ।

16 | वर्णक्रम मञ्जरी

एवं गुरुपरमगुरुप्रसादलब्धवर्णसारवर्णक्रमघटितदेवतानुग्रहेण
एतद्वन्थमुद्दण्डितरणशीलानां श्री आरू. वेङ्कटरामसलक्षणघनपाठिनां
वर्णसारवर्णक्रमावधानिनां समेषामस्माकच्च ऐहिकामुष्मिकश्रेयः परम्परादस्त्वति
भगवन्तं जानकीजानिं सम्प्रार्थये ।

दिनांकः 31-3-2018

हैदराबाद्

एवं

गुरुपरमगुरुणां शिष्यपरमाणुः

विष्णुभट्टल सुब्रह्मण्य सलक्षणघनपाठी

वर्णक्रमः

विनायकोसौ ललिताम्बुजाक्षः समस्ताविद्वाद्यशनिस्सदास्मान् ।

पायाद्विदध्यादपि कार्यसिद्धिं उपेन्द्रवज्रायुधसेवितस्य ॥

ओम्

अथ वर्णक्रमाः निरूप्यन्ते । ते शुद्ध वर्णक्रमः, स्वर वर्णक्रमः, मात्रा वर्णक्रमः,
अङ्ग वर्णक्रमः इति चत्वारः । एतैश्चतुर्भिर्युक्तो वर्णक्रमः पञ्चमः । स तु वर्णसारभूत
वर्णक्रमः इति कथ्यते ।

एतेषां उदाहरणानि अन्ते दर्शयिष्यामः । तत्र वर्णसारभूत वर्णक्रमो विलिख्यते ।

वर्णक्रमोक्ति समये स्मर्तव्यं वचनादि यत् ।

तत्सङ्गृह्य सुबोधार्थं अध्येतुर्लिख्यतेऽधुना ॥

ध्वनिस्थानश्च करणं प्रयत्नः कालता स्वरः ।

देवताजातिरेतैश्च वर्णाङ्गेया विचक्षणैः ॥

व्याख्या - वर्णक्रमोच्चारण समये स्मरणीयानि यानि वचनानि तानि अद्य अध्येतुः

जिज्ञासोः सुबोधाय लिख्यते इति । तानि वर्णस्य ध्वनिः - नादादिध्वनिः,

स्थानं - कण्ठादिस्थानानि, करणं - जिह्वामूलीयादि करणानि, प्रयत्नः - स्पृष्टादि

प्रयत्नः, कालता - अण्वादिकालाः गुरुलघु चेति, स्वरः - उदात्तादिस्वराः,

देवता - अदादीनां वाच्चादयः देवताः,

जातिः - स्वरादीनां ब्राह्मणादि जातयश्चेति विज्ञेयाः लक्षणकुशलैः इति ॥

अत्र प्रातिशारव्यसूत्राणि

“ अवर्णनात्युपसंहृतमोष्ठहनुनातिव्यस्तम् ” इत्यारभ्य “ अनुस्वारोत्तमा

अनुनासिकाः ”

इति पर्यन्तानि । “ ऋकारल्कारौहस्यौ ” इत्यारभ्य “ हस्वार्धकालं व्यञ्जनम् ”

इति पर्यन्तानि

सूत्राणि ज्ञेयानि । वर्गप्रथमादि निखिलव्यञ्जनानां स्थानकरणप्रयत्नकालं निर्णयः

“ हनूमूले जिह्वामूलेन कवर्गेस्पर्शयति ” इत्यारभ्य ”

नासिकाविवरणादानुनासिक्यम् ”

इति पर्यन्तेषु सूत्रेषु ज्ञातव्यः ।

अथ शिक्षावच्चनानि

उदात्तादि स्वराणां देवताः उच्यन्ते - उच्चस्य देवता भूमिर्नीचस्याग्निस्तु देवता ।

स्वारस्य देवता चन्द्रो धृतस्यार्कस्तु देवता ॥

व्यारव्या - उच्चः - उदात्तः , नीचः - अनुदात्तः , स्वारः - स्वरितः , धृतः - प्रचयः
इति ज्ञेयाः ।

उदात्त स्वरस्य भूमिर्देवता भवति । नीचस्य अग्निर्देवता भवति ।

स्वरितस्य चन्द्रो देवता भवति । प्रचयस्य सूर्यो देवता भवति ।

उदात्तादि स्वराणां जातयः उच्यन्ते - ब्रह्मजातिर्भवेदुच्चःक्षत्रजातिस्तुनीचकः ।

वैश्यजातिर्भवेत्स्वारः शूद्रस्तु प्रचयस्मृतः ॥

उदात्तस्वरः ब्रह्मणजातिको भवति ।

अनुदात्तः क्षत्रियजातिको भवति ।

स्वरितः वैश्यजातिको भवति । प्रचयः शूद्रजातिको भवति ।

उदात्तादि स्वराणां गुणाः उच्च्यन्ते -

उदात्तसात्विकः प्रोक्तः स्वरितोराजससमृतः ।

निहतप्रचयावेतौ तामसौ तु विदुर्बुधाः ॥

उदात्तस्वरः सत्वगुणयुक्तो भवति ।

स्वरितः रजोगुणयुक्तो भवति ।

अनुदात्तः तथा प्रचयश्च तमोगुणयुक्तौ भवतः ।

उदात्तादि स्वराणां रेखान्यासः उच्यते -

उच्चं प्रदेशिन्युरुमध्यरेखां कनिष्ठिकाग्रां निहतं पराग्रतः ।

अनामिकान्त्यां स्वरितश्च निर्दिशेत् सुमध्यमा मध्यगतां

धृतं परे ॥ उदात्तस्वरं तर्जन्यङ्गुलिमध्यरेखायां निर्दिशेत् । प्रदेशिनी - तर्जनी इत्यर्थः । केन साधनेन निर्दिशेत् इत्याकाङ्क्षायां “ पराग्रतः ” इत्युक्तं परो नाम श्रेष्ठ इत्यर्थः । उक्तं च वेदे - “ तस्मात्समावद्वीर्योऽन्याभिरङ्गुलिभिः ” इति तस्मात् अङ्गुलीनां श्रेष्ठः अङ्गुष्ठः तस्य अग्रेण अङ्गुष्ठाग्रेण पराग्रेण निर्दिशेदिति भावः ।

अनुदात्तं कनिष्ठिकाग्र रेखायां निर्दिशेत् ।

स्वरितं अनामिकान्त्य रेखायां निर्दिशेत् ।

प्रचयं मध्यमाङ्गुलिमध्य रेखायां निर्दिशेत् ।

स्वराणां ध्वनिः - षड्म्यूरोवदति गावस्त्वृषभभाषिणः । अजाविकन्तुगान्धारं

कौञ्चःकण्ठिमध्यमम् ॥

पुष्टसाधारणे काले पिकःकूजति पञ्चमम् ।

घैवतं हेषते वाजी निषादं वृहते गजः ॥

1. षड्स्वरः - मयूरध्वनि तुल्यः ।

2. ऋषभस्वरः - गोध्वनि तुल्यः ।

3. गान्धारस्वरः - अजाविकध्वनि तुल्यः ।

4. मध्यमस्वरः - कौञ्चपक्षिध्वनि तुल्यः ।

5. पञ्चमस्वरः - पिकध्वनि तुल्यः ।

6. घैवतस्वरः - वाजिध्वनि तुल्यः ।

7. निषादस्वरः - गजवृहणध्वनि तुल्यः ।

उदात्तादि स्वराणां स्थानानि उच्चन्ते

अनुदात्तो हृदिज्ञेयो मूर्ध्युदात्त उदाहृतः ।

स्वरितःकर्णमूलीयः सर्वाङ्गे प्रचयस्मृतः ॥

अनुदात्तस्वरः हृदयस्थानोत्पन्नः इति ज्ञेयः ।

उदात्तस्वरः मूर्धस्थानोत्पन्नः इति ज्ञेयः ॥

स्वरितस्वरः कर्णमूलस्थानोत्पन्नः इति ज्ञेयः ।

प्रचयस्तु सर्वाङ्गस्थानोत्पन्नः इति सुविज्ञेयः ॥

अथ वर्णानां देवता जाति बोधकानि शिक्षावचनानि ।

अदादेत्प्रथम यशालृनासिक्याश्वलोत्तराः ।

अनिलग्निमहीन्द्रकाः पञ्चानन्त्वधिदेवताः ॥

अदादीनां क्रमेण यथा सङ्घन्यायेन अनिल , अग्नि , मही , इन्दु , अर्काः

अधिदेवताः इति ज्ञेयाः । यथा - अवर्णएत् प्रथमाश्व यशौ वस्यधिदेवताः ।

आनां (अ,आ,आ३) हस्वदीर्घपुतानां त्रयाणां , एकारस्य , वर्गप्रथमानां क-च-ट-
त-पानां , यकारस्य , शकारस्य च वायुदेवता इति वेदितव्याः ।

इवर्णएत् द्वितीयाश्व रघौ वह्यधिदेवताः । ईनां (ई,ई,ई३) त्रयाणां , ऐकारस्य ,
वर्गद्वितीयानां ख-छ-ठ-थ-फानां , रेफस्य , षकारस्य च

अभिदेवता इति वेदितव्याः । उवर्णओत् तृतीयाश्व लसौ भूस्यधिदेवताः । ऊनां
(उ,ऊ,ऊ३) त्रयाणां , ओकारस्य , वर्गतृतीयानां ग-ज-ड-द-वानां , लकारस्य ,
सकारस्य च भूमिदेवता इति वेदितव्याः ।

ऋवर्णावौत् चतुर्थाश्व वहौ चन्द्राधिदेवताः । ऋकारस्य पुताभावात् ऋ,ऋ
इत्येतयोः हस्वदीर्घयोः , औकारस्य , वर्गचतुर्थानां घ-झ-ट-ध-भानां , वकारस्य ,
हकारस्य च चन्द्रदेवता इति वेदितव्याः ।

लकारः पञ्चमाश्वान्ये दुश्शिष्टोर्कांधिदेवताः । लकारस्य दीर्घपुताभावात् लकारस्य
हस्वस्य , वर्गपञ्चमानां ड-ज-ण-न-मानां , ळकारस्य च
सूर्यदेवता इति वेदितव्याः ।

अथ स्वरवर्णाक्षराणां जातयः उच्यन्ते - स्वराश्व प्रथमाश्वैव द्वितीया ब्रह्मजातयः ।

इति वचनेन षोडशस्वराः - अ, आ, आ३, ई, ई३, उ, ऊ, ऊ३, ऋ, ऋ३, ल, ए, ए३

ओ, औ वर्गप्रथमद्वितीयाः - क, च, ट, त, प, ख, छ, ठ, थ, फाश्च ब्राह्मण जातयो
भवन्ति ।

तृतीयाश्च चतुर्थाश्च क्षत्रजातय ईरिताः ।

वर्गतृतीय चतुर्थाः ग, घ, ज, झ, ड, ढ, द, ध, ब, भाश्च क्षत्रिय जातयो भवन्ति ।

उत्तमाश्वैवमन्तस्थाः वैश्याहि परिकीर्तिताः ।

वर्गपञ्चमाः ड, ज, ण, न, माः । अन्तस्थाः य, र, ल, वाश्च वैश्य जातयो भवन्ति

।

शूद्रास्युशशाषसाहश्च ह्यनुस्वारोविसर्गजः । श, ष, स, हाः । अनुस्वारः, विसर्गश्च
शूद्रजातयो भवन्ति । अनुस्वारस्य अगत्वं सगत्वं भेदेन द्वैविद्यं संभवात् उभावपि
शूद्रजातीं ज्ञेये । विसर्गस्य च विसर्गाज्ञायत इति व्युत्पत्या
जिह्वामूलीयोपध्मानीयावपि शूद्रजातिस्थौ ज्ञेयौ इति स्पष्टं शिक्षावचनम् ।

अथ स्वराणां व्यञ्जनानां च वर्णसारभूतः पञ्चमवर्णक्रमोलिख्यते
तत्र – स्वराणां अकाराद्यौकारान्तानाम् । संवृतकण्ठोत्थित संवारारब्ध
बाह्यप्रयत्नसहित नादध्वनिजनितत्वम् । वर्गप्रथम तद्यमानां - क, च, ट, त, पानां
तद्यमानां च – विवृतकण्ठोत्थित विवाराऽधोषाऽल्पप्राणारब्धं बाह्यप्रयत्न
विशिष्टधास ध्वनिजनितत्वम् । वर्गद्वितीय तद्यमानां हकाररहित
ऊष्मविसर्जनीयानां च – ख, छ, ठ, थ, फानां तद्यमानां श, ष, स, जिह्वामूलीय,

उपध्मानीयानां च – विवृतकण्ठोत्थित विवाराऽघोष महाप्राणारब्य बाह्यप्रयत्न
विशिष्टश्वास ध्वनिजनितत्वम् । वर्गतृतीय तद्यम पञ्चमान्तरस्थानुस्वारळानां - ग,
ज, ड, द, बानां तद्यमानां ड, ज, ण, न, मानां य, र, ल, व, अनुस्वार, ळानां -
संवृतकण्ठोत्थित संवार घोषाल्पप्राणारब्य बाह्यप्रयत्नसहित नादध्वनिजनितत्वम् ।

वर्गचतुर्थ तद्यम हकारानां च - घ, झ, ढ, ध, भानां तद्यमानां

हकारस्य च – मध्यकण्ठोत्थित संवारघोष महाप्राणारब्य बाह्यप्रयत्नसहित
हकारध्वनिजनितत्वम् ।

इति पञ्चधा बाह्यप्रयत्नविवेकः ।

“ संवृते कण्ठेनादः क्रियते “ इत्यारभ्य “ भूयान्त्रथमेभ्योन्येषु ”

इति पर्यन्त सूत्राणि प्रातिशाखारब्ये ज्ञेयानि ।

अधुना अकारादीनां किञ्चिद्विस्तृत रूपेण लिख्यते ।

तत्र हस्वस्याकारस्य ‘ अ ’ - अत्युपसंहृत कल्पहनुस्थान तथाभूतौष्ठकरण

संवृतप्रयत्नैकमात्रिकत्वम् । तदीर्घपूतयोः - अतिव्यस्त कल्पहनुस्थान

तथाभूतौष्ठकरण विवृतप्रयत्न द्वि - त्रिमात्रिकत्वम् ।

इवर्णस्य – तालुस्थानात्युपसंहृतकल्पौष्ठसहित जिह्वामध्यकरण विवृतप्रयत्न एक –
द्वि - त्रिमात्रिकत्वम् ।

उवर्णस्य – दीर्घोन्नतोपसंहृतोत्तरोष्ठस्थान दीर्घोन्नतोपसंहृताधरोष्ठकरण

विवृतप्रयत्न एक – द्वि - त्रिमात्रिकत्वम् ।

ऋ , ल वर्णयोः - ऋकारयोः हस्तवदीर्घयोः हस्तस्य लकारस्य च - उपसंहृततर
हनुसहित वर्स्वस्थानात्युपसंहृत कल्पौष्ट सहित जिहामध्यकरण विवृतप्रयत्न एक -
द्विमात्रिकत्वम् ।

अव्यञ्जन एकारस्य - उपसंहृततर हनू सहित
तालूत्तरजम्यस्थानेष्टसन्निकृष्टौष्टसहित
जिहामध्यकरण विवृतप्रयत्न द्विमात्रिकत्वम् ।

सव्यञ्जन एकारस्य - उपसंहृततर हनु सहित तालुस्थानेष्टसन्निकृष्टौष्टसहित
जिहामध्यकरण विवृतप्रयत्न द्विमात्रिकत्वम् ।

ऐकारस्य - अत्युपसंहृत कल्पहनुस्थान तथाभूतौष्टकरण संवृतप्रयत्नार्थमात्रिक
आद्यंशभूत अकार तादृशाध्वनिजनित तालुस्थान जिहामध्यकरण विवृतप्रयत्नाध्यर्थ
मात्रिक उत्तरांशभूत इकार उभयांश द्विमात्रत्वम् ।

ओकारस्य - अतिव्यस्तकल्पहनुसहित दीर्घोन्नतोपसंहृतोत्तरोष्टस्थान
दीर्घोन्नतोपसंहृताधरोष्टकरण विवृतप्रयत्न द्विमात्रत्वम् ।

औकारस्य – अत्युपसंहृत कल्पहनुस्थान तथाभूतौष्ठकरण संवृतप्रयत्नार्धमात्रिक
 आद्यंशभूत अकार तादृशध्वनिजनित दीर्घोन्नतोपसंहृतरोष्ठस्थान
 दीर्घोन्नतोपसंहृतराधरोष्ठकरण विवृतप्रयत्नार्धमात्रिक उत्तरांशभूत उकार
 उभायांशाद्विमात्रिकत्वम् ।

सूचना: - “ अवर्णेनात्युपसंहृतमोष्ठहनुनातिव्यस्तम् ” इत्यारभ्य “ अनुस्वारोत्तमा
 अनुनासिकाः “ इत्यन्तैस्सूत्रैः , ” ऋकारल्कारौहस्त्वौ “ इत्यारभ्य ” हस्वार्धकालं
 व्यञ्जनम् ” इत्यन्तैस्सूत्रैश्च प्रातिशारव्ये सिद्धान्तितत्वात् । वर्गप्रथमादि निखिल
 व्यञ्जनानां स्थान, करण, प्रयत्न, काल निर्णयाः
 “ हनूमूले जिह्वामूलेन कवर्गेस्पर्शयति ” इत्यारभ्य ”
 नासिकाविवरणादानुनासिक्यम् ”
 इत्यन्तैस्सूत्रैः सुगमतया वेद्याः इति ।

अथ उदात्तादि स्वराणां वर्णसारभूतः पञ्चमवर्णकमोलिरव्यते
 तत्र उदात्तस्य – भूमिदेवताक ब्राह्मणजाति सत्वगुणसहित तर्जन्यज्ञुलि
 मध्येरेखान्यासयोग्य शरीरायामशक्षणीकृत गलबिलविनिस्सृत परुषध्वनिकाजारुत
 तुल्य गान्धारस्वरहेतुभूत मूर्धस्थानोत्पन्नत्वम् ।

अनुदात्तस्य हस्वदीर्घसंभवात् तयोः - तत्रादौ हस्वस्य अनुदात्तस्य इ_षेत्वा
 इत्यत्र - अग्निदेवताक क्षत्रियजाति तमोगुणसहित कनिष्ठिकाज्ञुल्याद्य
 रेखान्यासयोग्य शरीरहासैधित गलबिलविनिस्सृत मृदुध्वनिक वृषभरुततुल्य

ऋषभस्वरहेतुभूत हृदयस्थानोत्पन्नत्वम् ।

दीर्घस्य अनुदात्तस्य एताऽसदन् इत्यत्र - अग्निदेवताक क्षत्रियजाति
तमोगुणसहित कनिष्ठिकाङ्गुल्याच्य रेखान्यासयोग्य शरीरहासैधित गल
विलविनिस्मृत मृदुच्छनिक शिखिरुततुल्य षड्स्वरहेतुभूत हृदयस्थानोत्पन्नत्वम् ।

सप्तस्वरितानां मध्ये - नित्य, क्षैप्र, अभिनिहतारव्यानां त्रयाणां - चन्द्रदेवताक
वैश्यजाति रजोगुणसहितानामिकाङ्गुल्यन्त्य रेखान्यासयोग्य उच्चैङ्ग नीचैङ्ग धर्मद्वय
समाहृति जनित तदाश्रय विजातीय गजबृहिततुल्य निषादस्वरहेतुभूत
कर्णमूलस्थानोत्पन्न दृढतरप्रयत्नत्वम् ।

प्रश्लिष्टप्रातिहत स्वरितयोः - चन्द्रदेवताक वैश्ययजाति
रजोगुणसहितानामिकाङ्गुल्यन्त्य रेखान्यासयोग्य उच्चैङ्ग नीचैङ्ग धर्मद्वय समाहृति
जनित तदाश्रय विजातीय कोकिलरुततुल्य पञ्चमस्वरहेतुभूत कर्णमूलस्थानोत्पन्न
मृदुतरप्रयत्नत्वम् ।

पादवृत्त तैरोव्यञ्जनयोः - चन्द्रदेवताक वैश्ययजाति
रजोगुणसहितानामिकाङ्गुल्यन्त्य रेखान्यासयोग्य उच्चैङ्ग नीचैङ्ग धर्मद्वय समाहृति
जनित तदाश्रय विजातीय हयहेषातुल्य धैवतस्वरहेतुभूत
कर्णमूलस्थानोत्पन्नात्पतरप्रयत्नत्वम् ।

प्रचयस्य - सूर्यदेवताक शूद्रजाति तमोगुणसहित मध्यमाङ्गुलि मध्यरेखान्यासयोग्य
उच्चकल्प तद्विलक्षणं क्रौञ्चकणनतुल्यं मध्यमस्वरहेतुभूतं सर्वाङ्गस्थानोत्पन्नत्वम् ।

अथकिञ्चिद्विस्तृतस्रूपेण “ अवर्ण एत् प्रथमाश्च यशौ वर्णधिदेवताः ” इति
शिक्षावाक्यानुसारेण अवर्ण अ,आ,आ॒ हस्वदीर्घपूतानां एकारस्य , वर्गप्रथमानां
क-च-ट-त-पानां , यकारस्य , शकारस्य च वर्णसारभूतः उच्यते ।

तत्रादौ अवर्णस्य - संवृतकण्ठोत्थित संवारारब्यं बाह्यप्रयत्नसहित नादध्वनिजनित
अत्युपसंहृत कल्पहनुस्थानं तथाभूतौष्ठकरणं संवृतप्रयत्नैकमात्रिक
यथासंभवमुदात्तादि स्वरगुणकं वायुदेवताक ब्राह्मणजात्यकार ।

दीर्घपूतयोः - संवृतकण्ठोत्थित संवारारब्यं बाह्यप्रयत्नसहित नादध्वनिजनित
अतिव्यस्त कल्पहनुस्थानं तथाभूतौष्ठकरणं विवृतप्रयत्नं द्वि - त्रिमात्रिक
यथासंभवमुदात्तादि स्वरगुणकं वायुदेवताक ब्राह्मणजात्यकारपूत ।

अव्यञ्जन एकारस्य – संवृतकण्ठोत्थित संवारारब्यं बाह्यप्रयत्नसहित
नादध्वनिजनित उपसंहृततरं हनु सहित तालूत्तरजम्यस्थानेषत्सन्निकृष्टौष्ठसहित
जिह्वामध्यपार्श्वभागकरणं विवृतप्रयत्नं द्विमात्रिक यथासंभवमुदात्तादि स्वरगुणक
वायुदेवताक ब्राह्मणजात्यव्यञ्जनएकार ।

सव्यञ्जन एकारस्य - संवृतकण्ठोत्थित संवारारब्य बाह्यप्रयलसहित नादध्वनिजनित
उपसंहततर हनु सहित तालुस्थानेष्टसन्निकृष्टाईसहित जिहामध्यकरण विवृतप्रयल
द्विमात्रिक यथासंभवमुदात्तादि स्वरगुणक वायुदेवताक ब्राह्मणजाति सव्यञ्जन
एकार ।

कर्वांगप्रथम तद्यमयोः - विवृतकण्ठोत्थित विवाराऽघोषाऽल्पप्राणारब्य बाह्यप्रयल
विशिष्टधास ध्वनिजनित हनूमूलस्थान जिहामूलकरण
स्पृष्टप्रयत्नार्थमात्रिकपराङ्गभूत वायुदेवताक ब्राह्मणजातिक ककार ।
तादृशाध्वनिजनित संवृतनासिक हनूमूलस्थान जिहामूलकरण स्पृष्टप्रयत्नाणुमात्रिक
पराङ्गभूत वायुदेवताक ब्राह्मणजातिक क प्रथमयम ।

चर्वांगप्रथम तद्यमयोः - विवृतकण्ठोत्थित विवाराऽघोषाऽल्पप्राणारब्य बाह्यप्रयल
विशिष्टधास ध्वनिजनित तालुस्थान जिहामध्यकरण स्पृष्टप्रयत्नार्थमात्रिकपराङ्गभूत
वायुदेवताक ब्राह्मणजातिकचकार । तादृशाध्वनिजनित संवृतनासिक तालुस्थान
जिहामध्यकरण स्पृष्टप्रयत्नाणुमात्रिकपराङ्गभूत वायुदेवताक ब्राह्मणजातिक च
प्रथमयम ।

टर्वांगप्रथम तद्यमयोः - विवृतकण्ठोत्थित विवाराऽघोषाऽल्पप्राणारब्य बाह्यप्रयल
विशिष्टधास ध्वनिजनित मूर्धस्थान प्रतिवेष्टिजिहामध्यकरण
स्पृष्टप्रयत्नार्थमात्रिकपराङ्गभूत वायुदेवताक ब्राह्मणजातिक

टकार । तादृशाध्वनिजनित संवृतनासिक मूर्धस्थान प्रतिवेष्टितजिह्वायकरण स्पृष्टप्रयत्नाणुमात्रिक पराङ्मूल वायुदेवताक ब्राह्मणजातिक ट प्रथमयम ।

तर्वर्गप्रथम तद्यमयोः - विवृतकण्ठोत्थित विवाराऽघोषाऽल्पप्राणारब्य बाह्यप्रयत्न विशिष्टश्वास ध्वनिजनित उत्तरदन्तमूलाधोभागस्थान जिह्वायकरण स्पृष्टप्रयत्नार्धमात्रिकपराङ्मूल वायुदेवताक ब्राह्मणजातिक तकार ।
 तादृशाध्वनिजनित संवृतनासिकोत्तरदन्तमूलाधोभागस्थान जिह्वायकरण स्पृष्टप्रयत्नाणुमात्रिक पराङ्मूल वायुदेवताक ब्राह्मणजातिक त प्रथमयम ।

पर्वगप्रथम तद्यमयोः - विवृतकण्ठोत्थित विवाराऽघोषाऽल्पप्राणारब्य बाह्यप्रयत्न विशिष्टश्वास ध्वनिजनित उत्तरोष्टस्थानाधरोष्टकरण स्पृष्टप्रयत्नार्धमात्रिकपराङ्मूल वायुदेवताक ब्राह्मणजातिक पकार तादृशाध्वनिजनित संवृतनासिकोत्तरोष्टस्थानाधरोष्टकरण स्पृष्टप्रयत्नाणुमात्रिक पराङ्मूल वायुदेवताक ब्राह्मणजातिक प प्रथमयम ।

यकारस्य - संवृतकण्ठोत्थित संवार घोषाल्पप्राणारब्य बाह्यप्रयत्नसहित नादध्वनिजनित तालुस्थान जिह्वामध्यपार्श्वभागकरणेष्टस्पृष्टप्रयत्नार्धमात्रिकपराङ्मूल वायुदेवताक वैश्यजातिक यकार ।

शकारस्य - विवृतकण्ठोत्थित विवाराऽघोष महाप्राणारव्य बाह्यप्रयत्न विशिष्टधास
ध्वनिजनित तालुस्थान विवृतमध्य जिह्वामध्यकरण विवृतप्रयत्नार्धमात्रिकपराङ्गभूत
वायुदेवताक शूद्रजातिकशकार ।

“ इवर्ण ऐत् द्वितीयाश्च रघौ वह्यधिदेवताः “ इति शिक्षावाक्यानुसारेण इवर्ण
इ,ई,ई३ त्रयाणां , ऐकारस्य , वर्गद्वितीयानां ख-छ-ठ-थ-फानां ,
रेफस्य , षकारस्य च वर्णसारभूतः उच्यते ।

इवर्णस्य - संवृतकण्ठोत्थित संवारारव्य बाह्यप्रयत्नसहित नादध्वनिजनित
तालुस्थानात्युपसंहृतकल्पौष्ठसहित जिह्वामध्यकरण विवृतप्रयत्न एक – द्वि -
त्रिमात्रिक यथासंभवमुदात्तादि स्वरगुणक अभिदेवताक
ब्राह्मणजातिक इवर्ण ।

ऐकारस्य – संवृतकण्ठोत्थित संवारारव्य बाह्यप्रयत्नसहित नादध्वनिजनित
अत्युपसंहृत कल्पहनुस्थान तथाभूतौष्ठकरण संवृतप्रयत्नार्धमात्रिक आद्यंशभूत
अकार तादृशध्वनिजनित तालुस्थान जिह्वामध्यकरण विवृतप्रयत्नार्धमात्रिक
उत्तरांशभूत इकार उभयांश द्विमात्रिक यथासंभवमुदात्तादि स्वरगुणक
अभिदेवताक ब्राह्मणजातिक ऐकार ।

कवर्गद्वितीय तद्यमयोः - विवृतकण्ठोत्थित विवाराऽघोष महाप्राणारव्य बाह्यप्रयत्न
विशिष्टधास ध्वनिजनित हनूमूलस्थान जिह्वामूलकरण
स्पृष्टप्रयत्नार्धमात्रिकपराङ्गभूत अभिदेवताक ब्राह्मणजातिक खकार ।

तादृशाध्वनिजनित संवृतनासिक हनूमूलस्थान जिहामूलकरण
स्पृष्टप्रयत्नाणुमात्रिकपराङ्गभूत अग्निदेवताक ब्राह्मणजातिक क द्वितीययम ।

चवर्गद्वितीय तद्यमयोः - विवृतकणठोत्थित विवाराऽधोष महाप्राणारब्ध्य बाह्यप्रयत्न
विशिष्टश्वास ध्वनिजनित तालुस्थान जिहामध्यकरण स्पृष्टप्रयत्नार्धमात्रिकपराङ्गभूत
अग्निदेवताक ब्राह्मणजातिक छकार । तादृशाध्वनिजनित संवृतनासिक तालुस्थान
जिहामध्यकरण स्पृष्टप्रयत्नाणुमात्रिकपराङ्गभूत अग्निदेवताक ब्राह्मणजातिक च
द्वितीययम ।

टवर्गद्वितीय तद्यमयोः - विवृतकणठोत्थित विवाराऽधोष महाप्राणारब्ध्य बाह्यप्रयत्न
विशिष्टश्वास ध्वनिजनित मूर्धस्थानप्रतिवेष्टिजिहाग्रकरण
स्पृष्टप्रयत्नार्धमात्रिकपराङ्गभूत अग्निदेवताक ब्राह्मणजातिक ठकार ।
तादृशाध्वनिजनित संवृतनासिक मूर्धस्थान प्रतिवेष्टिजिहाग्रकरण
स्पृष्टप्रयत्नाणुमात्रिक पराङ्गभूत अग्निदेवताक
ब्राह्मणजातिक ट द्वितीययम ।

तवर्गद्वितीय तद्यमयोः - विवृतकणठोत्थित विवाराऽधोष महाप्राणारब्ध्य बाह्यप्रयत्न
विशिष्टश्वास ध्वनिजनित उत्तरदन्तमूलाधोभागस्थान जिहाग्रकरण
स्पृष्टप्रयत्नार्धमात्रिकपराङ्गभूत अग्निदेवताक ब्राह्मणजातिक थकार ।
तादृशाध्वनिजनित संवृतनासिक उत्तरदन्तमूलाधोभागस्थान जिहाग्रकरण
स्पृष्टप्रयत्नाणुमात्रिक पराङ्गभूत अग्निदेवताक ब्राह्मणजातिक त द्वितीययम ।

32 | वर्णक्रम मञ्जरी

पर्वगद्वितीय तद्यमयोः - विवृतकण्ठोत्थित विवाराऽधोष महाप्राणारब्ध्य बाह्यप्रयत्न
 विशिष्टश्वास ध्वनिजनित उत्तरोष्टस्थानाधरोष्टकरण स्पृष्टप्रयत्नार्धमात्रिकपराङ्गभूत
 अग्निदेवताक ब्राह्मणजातिक फकार । तादृशाध्वनिजनित संवृतनासिक
 उत्तरोष्टस्थानाधरोष्टकरण स्पृष्टप्रयत्नाणुमात्रिक पराङ्गभूत अग्निदेवताक
 ब्राह्मणजातिक प द्वितीययम ।

रेफस्य - संवृतकण्ठोत्थित संवार घोषाल्पप्राणारब्ध्य बाह्यप्रयत्नसहित
 नादध्वनिजनित उत्तरदन्तमूलप्रत्यग्भागस्थान
 जिहाग्रमध्यकरणेष्टस्पृष्टप्रयत्नार्धमात्रिकपराङ्गभूत
 अग्निदेवताक वैश्यजातिक रेफ ।

रेफस्य स्वरभक्तिरूपेण त्रिविधा: स्वरभक्तयः । स्वातन्त्र्य, पूर्वाङ्गत्व, पराङ्गत्व भेदाः
 ततः अजन्त हलन्त भेदेन द्वैविध्यम् । अजन्त स्वरभक्तेः हंसपदा संज्ञिकत्वम् ।
 हलन्तस्वरभक्तेः करेणुः, हरिणी इति च संझे ज्ञेये । अस्मिन् विषये अन्ते
 सम्यग्दर्शयिष्यामः ।

स्वातन्त्र्य स्वरभक्ति रेफस्य - सद ऽशतस्य इत्यत्र - संवृतकण्ठोत्थित संवार
 घोषाल्पप्राणारब्ध्य बाह्यप्रयत्नसहित नादध्वनिजनित उत्तरदन्तमूलप्रत्यग्भागस्थान
 जिहाग्रमध्यकरणेष्टस्पृष्टप्रयत्नाकमात्रिक पृथगुच्चरित यथासंभवमुदात्तादि
 स्वरगुणकअग्निदेवताक वैश्यजातिक स्वातन्त्र्यस्वरभक्ति रेफ ।

पूर्वाङ्ग स्वरभक्ति रेफस्य – धीतिभिं हिं तः इत्यत्र - संवृतकण्ठोत्थित संवार
 घोषाल्पप्राणारब्य बाह्यप्रयत्नसहित नादध्वनिजनित उत्तरदन्तमूलप्रत्यगभागस्थान
 जिह्वाग्रमध्य करणेषत्स्पृष्ट प्रयत्नैकमात्रिक पृथगुच्चरित पूर्वाङ्गभूत अभिदेवताक
 वैश्यजातिक पूर्वाङ्ग स्वरभक्ति रेफ ।

पराङ्ग स्वरभक्ति रेफस्य – यद्य ए शपूर्णमासौ इत्यत्र - संवृतकण्ठोत्थित संवार
 घोषाल्पप्राणारब्य बाह्यप्रयत्नसहित नादध्वनिजनित उत्तरदन्तमूलप्रत्यगभागस्थान
 जिह्वाग्रमध्य करणेषत्स्पृष्ट प्रयत्नैकमात्रिक पृथगुच्चरित पराङ्गभूत अभिदेवताक
 वैश्यजातिक पराङ्ग स्वरभक्ति रेफ ।

अजन्तस्वरभक्तेः - आद्यंशाणुमात्रिकव्यञ्जनात्मक उत्तरांशाणुमात्रिकस्वरात्मक
 उभयांशार्धमात्रिक विवृतकरण हंसपदा संज्ञिकाजन्त स्वरभक्तिरेफ ।

हलन्तस्वरभक्तेः - आद्यंशाणुमात्रिकस्वरात्मक उत्तरांशाणुमात्रिकव्यञ्जनात्मक
 उभयांशार्धमात्रिक संवृतकरण करेणु संज्ञिकहलन्त स्वरभक्तिरेफ ।

केवल स्वरभक्ति रेफस्य – संवृतकण्ठोत्थित संवार घोषाल्पप्राणारब्य
 बाह्यप्रयत्नसहित नादध्वनिजनित उत्तरदन्तमूलोपरिभागस्थान उत्तरांश स्वरात्मक
 प्रत्येकाणुक व्यञ्जनस्वरोभयात्मक धर्मत्रयरहितोच्चारि विवृतकरण व्यञ्जन
 समकालिक पूर्वाङ्गभूत हरिणी स्वरभक्तिरेफ ।

षकारस्य - विवृतकण्ठोत्थित विवाराऽघोष महाप्राणाख्य बाह्यप्रयत्न विशिष्टश्वास
 ध्वनिजनित मूर्धस्थान विवृतमध्य प्रतिवेष्टितजिह्वाग्रकरण
 विवृतप्रयत्नार्धमात्रिकपराङ्गभूत अभिदेवताक शूद्रजातिक षकार ।

“ उवर्ण ओत् तृतीयाश्च लसौ भूम्यधिदेवता: “ इति शिक्षावाक्यानुसारेण उवर्ण
 उ,ऊ,ऊः त्रयाणां , ओकारस्य , वर्गतृतीयानां ग-ज-ड-द-वानां , लकारस्य ,
 सकारस्य च वर्णसारभूतः उच्यते ।

उवर्णस्य - संवृतकण्ठोत्थित संवाराख्य बाह्यप्रयत्नसहित नादध्वनिजनित
 दीर्घोन्नतोपसंहृतोत्तरोष्टस्थान दीर्घोन्नतोपसंहृताधरोष्टकरण विवृतप्रयत्न एक – द्वि -
 त्रिमात्रिक यथासंभवमुदात्तादि स्वरगुणक भूमिदेवताक ब्राह्मणजात्युवर्ण ।
 ओकारस्य – संवृतकण्ठोत्थित संवाराख्य बाह्यप्रयत्नसहित नादध्वनिजनित
 अतिव्यस्तकल्पहनुसाहित दीर्घोन्नतोपसंहृतोत्तरोष्टस्थान
 दीर्घोन्नतोपसंहृताधरोष्टकरण
 विवृतप्रयत्न द्विमात्रिक यथासंभवमुदात्तादि स्वरगुणक भूमिदेवताक
 ब्राह्मणजात्योकार ।

कवर्गतृतीय तद्यमयोः - संवृतकण्ठोत्थित संवार घोषाल्पप्राणाख्य बाह्यप्रयत्नसहित
 नादध्वनिजनित हनूमूलस्थान जिह्वामूलकरण स्पृष्टप्रयत्नार्धमात्रिकपराङ्गभूत
 भूमिदेवताक क्षत्रियजातिक गकार । तादृशध्वनिजनित संवृतनासिक हनूमूलस्थान
 जिह्वामूलकरण स्पृष्टप्रयत्नाणुमात्रिकपराङ्गभूत भूमिदेवताक

क्षत्रियजातिक क तृतीययम ।

चवर्गतृतीय तद्यमयोः - संवृतकण्ठोत्थित संवार घोषाल्पप्राणारब्ध्य वाह्यप्रयत्नसहित
 नादध्वनिजनित तालुस्थान जिह्वामध्यकरण स्पृष्टप्रयत्नार्धमात्रिकपराङ्गभूत
 भूमिदेवताक क्षत्रियजातिक जकार । तादृशध्वनिजनित संवृतनासिक तालुस्थान
 जिह्वामध्यकरण स्पृष्टप्रयत्नाणुमात्रिकपराङ्गभूत भूमिदेवताक
 क्षत्रियजातिक च तृतीययम ।

टवर्गतृतीय तद्यमयोः - संवृतकण्ठोत्थित संवार घोषाल्पप्राणारब्ध्य वाह्यप्रयत्नसहित
 नादध्वनिजनित मूर्धस्थान प्रतिवेष्टितजिह्वाग्रकरण स्पृष्टप्रयत्नार्धमात्रिकपराङ्गभूत
 भूमिदेवताक क्षत्रियजातिक डकार । तादृशध्वनिजनित संवृतनासिक मूर्धस्थान
 प्रतिवेष्टितजिह्वाग्रकरण स्पृष्टप्रयत्नाणुमात्रिकपराङ्गभूत भूमिदेवताक
 क्षत्रियजातिक ट तृतीययम ।

तवर्गतृतीय तद्यमयोः - संवृतकण्ठोत्थित संवार घोषाल्पप्राणारब्ध्य वाह्यप्रयत्नसहित
 नादध्वनिजनित उत्तरदन्तमूलाधोभागस्थान जिह्वाग्रकरण
 स्पृष्टप्रयत्नार्धमात्रिकपराङ्गभूत भूमिदेवताक क्षत्रियजातिक दकार ।
 तादृशध्वनिजनित संवृतनासिक उत्तरदन्तमूलाधोभागस्थान जिह्वाग्रकरण
 स्पृष्टप्रयत्नाणुमात्रिकपराङ्गभूत भूमिदेवताक
 क्षत्रियजातिक त तृतीययम ।

पर्वगतृतीय तद्यमयोः - संवृतकणठोत्थित संवार घोषाल्पप्राणारब्य वाह्यप्रयत्नसहित
 नादध्वनिजनित उत्तरोष्टस्थानाधरोष्टकरण स्पृष्टप्रयत्नार्धमात्रिकपराङ्गभूत
 भूमिदेवताक क्षत्रियजातिक बकार । तादृशाध्वनिजनित संवृतनासिक
 उत्तरोष्टस्थानाधरोष्टकरण स्पृष्टप्रयत्नाणुमात्रिकपराङ्गभूत भूमिदेवताक
 क्षत्रियजातिक प तृतीययम ।

लकारस्य - संवृतकणठोत्थित संवार घोषाल्पप्राणारब्य वाह्यप्रयत्नसहित
 नादध्वनिजनित उत्तरदन्तमूलस्थान जिह्वाग्रमध्यकरणेष्टपृष्ठ
 प्रयत्नार्धमात्रिकपराङ्गभूत भूमिदेवताकवैश्यजातिक लकार ।

सकारस्य - विवृतकणठोत्थित विवाराऽघोष महाप्राणारब्य वाह्यप्रयत्न विशिष्टश्वास
 ध्वनिजनित उत्तरदन्तमूलाधोभागस्थान विवृतमध्य जिह्वाग्रकरण
 विवृतप्रयत्नार्धमात्रिकपराङ्गभूत भूमिदेवताक शूद्रजातिक सकार ।

“ ऋवर्णावौत् चतुर्थाश्च वहौ चन्द्राधिदेवताः “ इति वाक्यानुसारेण वर्णसारभूत
 उच्यते । ऋवर्णस्य ऋ, ऋ इत्यनयोः, औकारस्य , वर्गचतुर्थानां घ-ङ्ग-ठ-ध-भानां ,
 वकारस्य , हकारस्य च वर्णसारभूतः उच्यते ।

ऋवर्णस्य - संवृतकणठोत्थित संवारारब्य वाह्यप्रयत्नसहित नादध्वनिजनित
 उपसंहृततर हनुसहित वर्स्वस्थानात्युपसंहृत कल्पोष्ट सहित जिह्वाग्रकरण
 विवृतप्रयत्नैक द्विमात्रिक यथासंभवमुदात्तादि स्वरगुणक चन्द्रदेवताक

ब्राह्मणजातिक ऋवर्ण ।

औकारस्य – संवृतकण्ठोत्थित संवारारव्य बाह्यप्रयत्नसहित नादध्वनिजनित
 अत्युपसंहृत कल्पहनुस्थान तथाभूतौष्ठकरण संवृतप्रयत्नार्धमात्रिक आद्यंशभूत
 अकार तादृशाध्वनिजनित दीर्घोन्नतोपसंहृतोन्तरोष्ठस्थान
 दीर्घोन्नतोपसंहृताधरोष्ठकरण विवृतप्रयत्नार्धमात्रिक उत्तरांशभूत उकार
 उभायांशद्विमात्रिक यथासंभवमुदात्तादि स्वरगुणक चन्द्रदेवताक
 ब्राह्मणजातिक औकार ।

कवर्गचतुर्थ तद्यमयोः - मध्यकण्ठोत्थित संवारघोष महाप्राणारव्य बाह्यप्रयत्नसहित
 हकारध्वनिजनित हनूमूलस्थान जिह्वामूलकरण स्पृष्टप्रयत्नार्धमात्रिकपराङ्गभूत
 चन्द्रदेवताक क्षत्रियजातिक घकार । तादृशाध्वनिजनित संवृतनासिक हनूमूलस्थान
 जिह्वामूलकरण स्पृष्टप्रयत्नाणुमात्रिकपराङ्गभूत चन्द्रदेवताक
 क्षत्रियजातिक क तुरीययम ।

चवर्गचतुर्थ तद्यमयोः - मध्यकण्ठोत्थित संवारघोष महाप्राणारव्य बाह्यप्रयत्नसहित
 हकारध्वनिजनित तालुस्थान जिह्वामध्यकरण स्पृष्टप्रयत्नार्धमात्रिकपराङ्गभूत
 चन्द्रदेवताकक्षत्रियजातिक झकार । तादृशाध्वनिजनित संवृतनासिक तालुस्थान
 जिह्वामध्यकरण स्पृष्टप्रयत्नाणुमात्रिकपराङ्गभूत चन्द्रदेवताक
 क्षत्रियजातिक च तुरीययम ।

टर्वर्गचतुर्थं तद्यमयोः - मध्यकण्ठोत्थित संवारघोष महाप्राणारब्धं बाह्यप्रयत्नसहित हकारध्वनिजनित मूर्धस्थान प्रतिवेष्टितजिह्वाग्रकरणं स्पृष्टप्रयत्नार्धमात्रिकपराङ्मूतं चन्द्रदेवताकं क्षत्रियजातिक घकारं । तादृशध्वनिजनित संवृतनासिक मूर्धस्थान प्रतिवेष्टितजिह्वाग्रकरणं स्पृष्टप्रयत्नाणुमात्रिकपराङ्मूतं चन्द्रदेवताकं क्षत्रियजातिक टं तुरीययम् ।

तर्वर्गचतुर्थं तद्यमयोः - मध्यकण्ठोत्थित संवारघोष महाप्राणारब्धं बाह्यप्रयत्नसहित हकारध्वनिजनित उत्तरदन्तमूलाघोभागस्थानं जिह्वाग्रकरणं स्पृष्टप्रयत्नार्धमात्रिकपराङ्मूतं चन्द्रदेवताकं क्षत्रियजातिक धकारं । तादृशध्वनिजनित संवृतनासिक उत्तरदन्तमूलाघोभागस्थानं जिह्वाग्रकरणं स्पृष्टप्रयत्नाणुमात्रिकपराङ्मूतं चन्द्रदेवताकं क्षत्रियजातिक टं तुरीययम् ।

पर्वर्गचतुर्थं तद्यमयोः - मध्यकण्ठोत्थित संवारघोष महाप्राणारब्धं बाह्यप्रयत्नसहित हकारध्वनिजनित उत्तरोष्टस्थानाधरोष्टकरणं स्पृष्टप्रयत्नार्धमात्रिकपराङ्मूतं चन्द्रदेवताकं क्षत्रियजातिक भकारं । तादृशध्वनिजनित संवृतनासिक उत्तरोष्टस्थानाधरोष्टकरणं स्पृष्टप्रयत्नाणुमात्रिकपराङ्मूतं चन्द्रदेवताकं क्षत्रियजातिक पं तुरीययम् ।

वकारस्य अन्तरोष्टान्तत्वं बहिरोष्टान्तत्वमेदेन द्वैविष्यं संभवात्
द्वैविष्यो वकारो लिख्यते ।

तत्र अन्तरोष्ठान्तकरण वकारस्य - संवृतकण्ठोत्थित संवार घोषाल्पप्राणारब्ध
 बाह्यप्रयत्नसहित नादध्वनिजनित
 उत्तरदन्ताग्रस्थानाधरोष्ठान्तकरणेष्टपृष्ठप्रयत्नार्धमात्रिकपराङ्गभूत
 चन्द्रदेवताक वैश्यजातिक वकार ।

बहिरोष्ठान्तकरण वकारस्य - संवृतकण्ठोत्थित संवार घोषाल्पप्राणारब्ध
 बाह्यप्रयत्नसहितनादध्वनिजनित उत्तरदन्ताग्रस्थान बहिरोष्ठान्त
 करणेष्टपृष्ठप्रयत्नार्धमात्रिक पराङ्गभूत चन्द्रदेवताक वैश्यजातिक वकार ।

हकारस्य कण्ठ्य, उरस्य, नासिक्यत्व भेदेन त्रैविध्यसंभवात् त्रिविधोऽपि हकारे
 विविच्य लिख्यते । तत्र कण्ठ्यहकारस्य - मध्यकण्ठोत्थित संवारघोष
 महाप्राणारब्ध बाह्यप्रयत्नसहित हकारध्वनिजनित कण्ठोपरिभागस्थान
 तदधोभागकरण विवृतप्रयत्नार्धमात्रिक पराङ्गभूत चन्द्रदेवताक शूद्रजातिक हकार ।

उरस्यहकारस्य - मध्यकण्ठोत्थित संवारघोष महाप्राणारब्ध बाह्यप्रयत्नसहित
 हकारध्वनिजनित उर उपरिभागस्थान तदधोभागकरण विवृतप्रयत्नार्धमात्रिक
 पूर्वपराङ्गभूतचन्द्रदेवताक शूद्रजातिक हकारद्वित्व ।

पञ्चम-नासिक्यहकारस्य - मध्यकण्ठोत्थित संवारघोष महाप्राणारब्ध
 बाह्यप्रयत्नसहित हकारध्वनिजनित नासिकोपरिभागस्थान तदधोभागकरण
 विवृतप्रयत्नाणुमात्रिक पराङ्गभूत चन्द्रदेवताक शूद्रजातिक पञ्चम ह यम ।

“लकारः पञ्चमाश्रान्ये दुश्मिष्टोर्काधिदेवताः” इति वाक्यानुसारेण वर्णसारभूत उच्यते
। लकारस्य, वर्गपञ्चमानां डं-ज-ण-न-मानां, अनुस्वारस्य, विसर्गस्य,
जिह्वामूलीयस्य, उपध्मानीयस्य, लकारस्य च वर्णसारभूतः उच्यते ।

लकारस्य - संवृतकण्ठोत्थित संवारारब्द्य वाह्यप्रयत्नसहित नादध्वनिजनित
उपसंहृततर हनुसहित बर्स्वस्थानात्युपसंहृत कल्पोष्ठ सहित जिह्वाग्रकरण
विवृतप्रयत्नैकमात्रिक यथासंभवमुदात्तादिस्वरगुणक सूर्यदेवताक
ब्राह्मणजातिक लकार ।

कवर्गपञ्चमस्य - संवृतकण्ठोत्थित संवार घोषाल्पप्राणारब्द्य वाह्यप्रयत्नसहित
नादध्वनिजनित विवृतनासिक हनूमूलस्थान जिह्वामूलकरण स्पृष्टप्रयत्नार्धमात्रिक
पराङ्मूल भूत सूर्यदेवताक शूद्रजातिक डंकार ।

चवर्गपञ्चमस्य - संवृतकण्ठोत्थित संवार घोषाल्पप्राणारब्द्य वाह्यप्रयत्नसहित
नादध्वनिजनित विवृतनासिक तालुस्थानजिह्वामूलग्रकरण
स्पृष्टप्रयत्नार्धमात्रिकपराङ्मूल भूत सूर्यदेवताक शूद्रजातिक जकार ।

टवर्गपञ्चमस्य - संवृतकण्ठोत्थित संवार घोषाल्पप्राणारब्द्य वाह्यप्रयत्नसहित
नादध्वनिजनित विवृतनासिक मूर्धस्थान प्रतिवेष्टितजिह्वाग्रकरण
स्पृष्टप्रयत्नार्धमात्रिक पराङ्मूल भूत सूर्यदेवताक शूद्रजातिक णकार ।

तर्वर्गपञ्चमस्य - संवृतकण्ठोत्थित संवार घोषाल्पप्राणारब्य बाह्यप्रयत्नसहित
 नादध्वनिजनित विवृतनासिकोत्तरदन्तमूलाधोभागस्थान जिहायकरण
 स्पृष्टप्रयत्नार्धमात्रिकपराङ्गभूत सूर्यदेवताक शूद्रजातिक नकार ।

पर्वर्गपञ्चमस्य - संवृतकण्ठोत्थित संवार घोषाल्पप्राणारब्य बाह्यप्रयत्नसहित
 नादध्वनिजनित विवृतनासिकोत्तरोष्टस्थानाधरोष्टकरण स्पृष्टप्रयत्नार्धमात्रिक
 पराङ्गभूत सूर्यदेवताक शूद्रजातिक मकार ।

अनुस्वारस्य सगत्व अगत्वभेदेन द्वैविष्य संभवात् द्विविधोऽपि अनुस्वारारोलिरब्यते ।
 तत्र सगत्वानुस्वारस्य - संवृतकण्ठोत्थित संवार घोषाल्पप्राणारब्य बाह्यप्रयत्नसहित
 नादध्वनिजनित हनूमूलस्थान जिहामूलकरण स्पृष्टप्रयत्नाद्यंश गकारसहित
 तादृशध्वनिजनित विवृतनासिकोपरिभागस्थान तदधोभागकरण विवृतप्रयत्नैक-
 द्विमात्रिक पूर्वाङ्गभूत सूर्यदेवताक शूद्रजात्यागमानुस्वार ।

अगत्वानुस्वारस्य - संवृतकण्ठोत्थित संवार घोषाल्पप्राणारब्य बाह्यप्रयत्नसहित
 नादध्वनिजनित विवृतनासिकोपरिभाग स्थान तदधोभाग करण विवृतप्रयत्न
 द्विमात्रिक पूर्वाङ्गभूत सूर्यदेवताक शूद्रजातिक केवलागमानुस्वार ।

विसर्गस्य - विवृतकण्ठोत्थित विवाराऽघोष महाप्राणारब्य बाह्यप्रयत्न विशिष्टश्वास
 ध्वनिजनित कण्ठोपरिभागस्थान तदधोभागकरण विवृतप्रयत्नार्धमात्रिक

पूर्वाङ्गभूत सूर्यदेवताक शूद्रजातिक विसर्जनीय ।

जिहामूलीयस्य - विवृतकण्ठोत्थित विवाराऽधोष महाप्राणारब्धं बाह्यप्रयत्नं
विशिष्टशास ध्वनिजनित जिहामूलीयोपरिभागस्थानं तदधोभागकरणं
विवृतप्रयत्नाणुमात्रिक पूर्वाङ्गभूत सूर्यदेवताक शूद्रजातिक जिहामूलीय ।

उपधमानीयस्य - विवृतकण्ठोत्थित विवाराऽधोष महाप्राणारब्धं बाह्यप्रयत्नं
विशिष्टशास ध्वनिजनित उत्तरोष्टस्थानं विवृतमध्याधरोषकरणं
विवृतप्रयत्नाणुमात्रिक पूर्वाङ्गभूत सूर्यदेवताक शूद्रजातिक उपधमानीय ।

दुक्षिष्टस्य (ल) - संवृतकण्ठोत्थित संवार धोषात्प्राणारब्धं बाह्यप्रयत्नसहित
नादध्वनिजनित मूर्धस्थानं प्रतिवेष्टितजिहाग्रकरणं विवृतप्रयत्नार्थमात्रिकपराङ्गभूत
सूर्यदेवताक शूद्रजातिक दक्षिष्टसंज्ञक लकार ।

“ श्लोकाँ गलाँ ममाँ हूताँ यद्वाँ एवेतिच मुताः “ इति शिक्षावचनेन
यद्वाँ इत्यस्य रङ्गपुतस्य वर्णसारभूत उच्च्यते - संवृतकण्ठोत्थित संवारारब्धं
बाह्यप्रयत्नसहित नादध्वनिजनित अतिव्यस्त कल्पहनुस्थानं तथाभूतौष्ठकरणं
विवृतप्रयत्नं निरनुनासिक हृदयकमलोत्थित शार्दूल रुतोपमित
मन्द्रध्वनिसंयुक्ताद्याभूत द्विमात्रिक कांस्यघणटानादतुल्यं कम्पविशिष्ट मूर्धस्थानं
जनित तृतीयांशभूतैकमात्रिक नासिकाविलद्वयं निस्सृतं श्रुतिसुखाऽव्यक्तं
सूक्ष्मनादसहित तुरीयांशभूतैकमात्रिक सौराष्ट्रिकनारीस्वरं समाद्यन्तं चातुर्मात्रिकं

भूमिदेवताक ब्राह्मणजाति सत्वगुणसहित तर्जन्यज्ञुलि मध्यरेखान्यासयोग्य
 शरीरायामश्लक्षणीकृत गलबिलविनिस्सृत परुषध्वनिकाजारु तुल्य
 गान्धारस्वरहेतुभूत मूर्धस्थानोत्पन्नोदात्त स्वरगुणक वायुदेवताक
 ब्राह्मणजात्यवर्णरङ्गपुत ।

देवाँ उपप्रैत्सप्तमिः इति वाक्यस्थ “ देवाँ “ इत्यस्य रङ्गदीर्घस्य - संवृतकण्ठोत्थित
 संवारारव्य बाह्यप्रयत्नसहित नादध्वनिजनित अतिव्यस्त कल्पहनुस्थान
 तथाभूतौष्टकरण विवृतप्रयत्न निरनुनासिक हृदयकमलोत्थित शार्दूल रुतोपमित
 मन्दध्वनिसंयुक्ताद्यंशभूतैकमात्रिक कांस्यघणटानादतुल्य कम्पविशिष्ट मूर्धस्थान
 जनित तृतीयांशभूतार्धमात्रिक नासिकाबिलद्वय निस्सृत श्रुतिसुखाऽव्यक्त
 सूक्ष्मनादसहित तुरीयांशभूतार्धमात्रिक सौराष्ट्रिकनारीस्वर समाधन्त द्विमात्रिक
 भूमिदेवताक ब्राह्मणजाति सत्वगुणसहित तर्जन्यज्ञुलि मध्यरेखान्यासयोग्य
 शरीरायामश्लक्षणीकृत गल बिलविनिस्सृत परुषध्वनिकाजारुततुल्य
 गान्धारस्वरहेतुभूत मूर्धस्थानोत्पन्नोदात्त स्वरगुणक वायुदेवताक
 ब्राह्मणजात्यवर्णरङ्गदीर्घ ।

सत्यराजान् इतिवाक्यस्थ ” राजान् “ इत्यस्य पूतस्य - संवृतकण्ठोत्थित
 संवारारव्य बाह्यप्रयत्नसहित नादध्वनिजनित अतिव्यस्त कल्पहनुस्थान
 तथाभूतौष्टकरण विवृतप्रयत्न त्रिमात्रिक भूमिदेवताक ब्राह्मणजाति सत्वगुणसहित
 तर्जन्यज्ञुलि मध्यरेखान्यासयोग्य शरीरायामश्लक्षणीकृत गलबिलविनिस्सृत

परुषध्वनिकाजारूत तुल्य गान्धारस्वरहेतुभूत मूर्धस्थानोत्पन्नोदात्त स्वरगुणक
वायुदेवताक ब्राह्मणजातिक द्वुत संज्ञकावर्ण ।

कम्पस्य - संवृतकण्ठोत्थित संवारारब्य बाह्यप्रयत्नसहित नादध्वनिजनित
अत्युपसंहृत कल्पहनुसहित तालुस्थान तथाभूतौष्ठकरण संवृतप्रयत्नाऽद्यंशाणु न्यून
द्विमात्रिक स्वरित उत्तरांशाणुमात्रिक निहतकम्पसंज्ञिक उभयांशद्विमात्रिक
चन्द्रदेवताक वैश्ययजाति रजोगुणसहितानामिकाङ्गुल्यन्त्य रेखान्वासयोग्य उच्चैष्व
नीचैष्व धर्मद्वय समाहृति जनित तदाश्रय विजातीय गजबृहितततुल्य
निषादस्वरहेतुभूत कर्णमूर्धस्थानोत्पन्न दृढतरप्रयत्नसहित नित्यस्वरगुणक
वायुदेवताक ब्राह्मणजाति हस्यस्वरितकम्प अकार ।

एकारादि कम्पस्य उच्चत्व स्वरितत्व भेदेन द्वैविध्य सम्भवात् - द्विविधस्य -
संवृतकण्ठोत्थित संवारारब्य बाह्यप्रयत्नसहित नादध्वनिजनित उपसंहृतरनुसहित
तालुस्थानेषत्सन्निकृष्टौष्ठसहित जिह्वामध्यकरण विवृतप्रयत्नाणुन्यून द्विमात्रिक
क्षैप्रादिगुणक पूर्वांशसहितानुदात्तगुणक उत्तरांशाणुक उभयांशद्विमात्रिक
वायुदेवताक ब्राह्मणजात्यादि सहित क्षैप्रादिकम्प एकार ।

अनुस्वारस्य - आचंश गकार सहिताऽपरांशानुनासिक एकमात्रिक
पूर्वाङ्गभूतागमानुस्वार ।

स्वरभक्ति रेफमधिकृत्य किञ्चिद्विविच्य विमर्शामः

अजन्तस्वरभक्तिः - सा एताहशी

शतवल् शम् - शत व ह + ल = शतवल् शम् ।

सशीर् षा - सशीर + त्रह = सशीर् षा ।

हलन्तस्वरभक्तिः - सा ईदृशी

बर् हिः - ब + त्रह + र् = बर् हिः ।

मल् हाम् - म + ल + हाम् = मल् हाम् ।

विवृत्ति विषयमधिकृत्य किञ्चिदुदाहरणपूर्वं लिख्यते

“ द्वयोरचोरसन्धिस्तु विवृत्तिरिति कथ्यते ” इति शिक्षावचनानुसारेण

अधोनिर्दिष्टाः विवृत्यः उदाहरण सहिताः - अनुसन्धेयाः

पिपीलिका दीर्घसमे - सर्वर्णदीर्घयोर्मध्ये विवृत्तिः अणुमात्रिका विरामः

अणुमात्रिकविरामः ।

उदाहरणानि - वा 1/4 आहियमाणायाम् ।

अमुष्मा 1/4 आहवनीयः । मनुष्या 1/4 आञ्जते ।

ते 1/4 एनमभि । अथो 1/4 ओषधीष्वेव ।

मध्यमा सर्वर्णताः - द्वयोरचोरसर्वर्णत्वञ्चेत् विवृत्तिः मध्यमाविवृत्तिः सविरामः

अर्धमात्रिकः स्यात् । उदाहरणानि - यात 1/2 इषुः । परियात 1/2 अर्म्या । य

1/2 आत्मानम् ।

योवा 1/2 अपात्मानम् । अस्तुही ३ 1/2 इत्यब्रूताम् ।

चक्षुषी 1/2 इति ।

पावकवती पदैव्योः - एकोच्चारणपदे असवर्णाव्यक्तिः पावकवती संज्ञास्यात् । तस्य
विरामस्तु पादोन मात्रस्यात् उदाहरणानि - प्र 3/4 उगम् । उक्थ 3/4 उक्थे
सोमः । पुर 3/4 एताते ।

वत्सानुसृतिः - उभयोः असवर्णत्वे सति सवर्णदीर्घाभ्यां इतरा व्यक्तिः

वत्सानुसृतिरिति मन्तव्यः ।

विरामस्तु एकमात्रिकस्यात् । उदाहरणानि - लोक इन्द्रः ।

त एनंभिषज्यन्ति ।

व्यक्तिरजेव हस्वाचेत् तथा वत्सानुसारिणी इति केचित् ।

यथा - ता उप ।

उग्रंवचो अपावधीन् । अघोऽणुमुख्याः एते पूर्वोक्ताः क्रमेण
अणवर्धपादोनैकमात्रिकाः ।

स्वरोदयेत्वनुस्वारस्तु अध्यणुमात्रिकः विरामः सपादमात्रः

स्यात् । वैशेषिका वृत्तिस्साङ्गेया ।

उदाहरणानि - रुज्वा 11/4 एकविंशः । द्यावापृथिवी 11/4 ग्रावा
इतिविवृत्यः ॥

उदा - पिपीलिका - वा 1/4 आहियमाणायाम् । अणुमात्रिकः विरामः
मध्यमा - परियात 1/2 अर्म्या । अर्धमात्रिकः विरामः
पकवती - प्र 3/4 उगमुक्थम् । पादोनमात्रिकः विरामः

वत्सानुसृतिः - त 1 एनंभिषज्यन्ति । एकमात्रिकः विरामः
 वत्सानुसारिणी - अमा (३) 1 इत्याह । एकमात्रिकः विरामः
 वैशेषिका - विद्वाँ 11/4 ऋतूँ 11/4 ऋतुपते । सपादमात्रः विरामः

त्रिक्रम लक्षणम्

आकारान्तमुदात्तस्यात् आङ् परं यत्र दृश्यते । त्रिक्रमंतंविजानीयात् मोषूण
 ऊषुणस्तथा ॥

व्युत्क्रम निषेधः

कुत्रचित्स्वरवर्णाभ्यां यद्यमेदःपदद्वये । तत्रानुक्रम एवालं
 नवदेव्युत्क्रमादिकम् ॥

इति वचनात् नमो नमः, अदन्त्यदन्ति, देवेभ्योदेवेभ्यः इत्यादीनां अनुक्रमपाठ
 एव अलं स्यात् ।

जटापाठः तथा घनपाठश्च एतादृश रूप एव न व्युत्क्रम पाठः ।
 तरति तरति इत्यादि स्थलेषु तु भवत्येव व्युत्क्रमः तत्र वर्णाभेदेऽपि स्वरभेदात् इति
 ज्ञातव्यम् ।

अथ आरण्यक शिक्षावचनानि

अवसान उदात्तस्य सन्यौनीचत्वमिष्यते ।
 सहवैपितृमेधांभस्युदात्तस्याथसन्धिषु ॥
 नीचत्वन्तत्परस्ताच्च द्वयोरेकस्यवाक्चित् ।

उपान्त्यन्तु गुरुस्याच्चेत् निहतं तत्रचेष्टते ॥

सखीषंसादमित्यत्र ह्यनुस्वारागमोभवेत् ।

वर्णस्यसंहितायान्तु यतस्पष्टोमलोपगः ॥

“ हि न म परे च तत्परम् ॥ इति ऋक्तन्त्रव्याकरणे उक्तत्वात्

अहे , वहिः इत्यादौ ह इत्यैव उच्चारणम् ।

अयमर्थः - हकारे न, म, परे तत्परमापद्यते । यत्परस्सः हकारोभवतीति ।

यथा - तृणन् हीते । तृणं हलयति । किंहुते । किंहलयति इति ।

प्रातिशारव्य वैदिकाभरणे एकोनविंशो अध्याये अयमधिकः पाठः दृश्यते ।

आंतद्व्याह इत्यनुवाके तदा दिषु परतः एव प्रणव स्वर्यते । तत्रैवेष्टते ।

नान्यत्रेति तथाच शिक्षा यजुःप्रणव उच्चस्यात् स्वरास्युस्त्वोन्तदादिषु

इतिवचनमनुसन्धेयम् ।

ओम् श्रीगणेशाय नमः । वेदपुरुषायनमः । गुरुभ्योनमः ।

वर्णक्रम विज्ञान विचारः ।

अत्रविषये स्मरणीयानि चिन्तनीयानि वचनानि ।

तानि शिक्षा , प्रातिशारव्य , तथा व्याकरणोद्घृतानि ।

अन्याः शिष्टोक्ताः श्लोकाः ।

वर्णक्रमाः - केवलस्वर संयुक्तो मात्रिका सहितस्तथा ।

अङ्गच्च वर्णसारच्च पञ्चवर्णक्रमास्मृताः ॥

आद्यस्य नाम्नीद्वे स्यातां केवलशुद्धिइत्यपि ।

तस्मिन्वर्णकमेवर्णस्वरूप ज्ञान पूर्वकम् ॥

अच्छलौतद्विशेषं क्वचित्पृष्ठार्थं सिद्धये ।

क्रमशोवेदवर्णानां स्वरूपमुच्चरेद्युधः ॥

वर्णक्रमे केवलेतु पठनक्रम उच्यते ।

वर्णान्कारोत्तरान् सर्वान् लक्षणज्ञाः पठन्ति हि ॥

अकारयुक्त कारोर्ध्वान् हलससर्वान्प्रचक्षते ।

एकोत्तरश्वर्वर्णश्च विशेषोन्येषुकथ्यते ॥

जिह्वामूलीय नासिक्योपधानीय विसर्गकाः ।

अनुस्वारः पुतारङ्गं भक्तिरेकादशी तथा ॥

एवं कारोर्ध्वता न स्यात् स्वरूपोक्तेरसंभवात् ।

किन्तुवाचक शब्देन वर्णक्रममिहोच्चरेत् ॥

वर्णक्रमे चतुष्केषु रज्ञानुस्वारभक्तयः ।

स्वरितग्राहिणो नादा ऋपरोरेफ एव च ॥

प्रचयग्राहिणस्तद्वत् हलः कम्पस्तथैव च ।

डन्नौहस्वात्सघोपेतौ स्वरितग्राहिणौ तथा ।

एवं नवानां वर्णानां स्वर मात्राङ्गपूर्वकम् ॥

वर्णक्रमेषु चतुषु द्वित्वमागममुच्चरेत् ।

क्षपरस्य विसर्गस्य विशेषः कथ्यतेऽधुना ॥

विसर्गस्यार्धमात्रं स्यात् विरामस्य तथैव च ।

जिह्वामूलीयाभिधान राहित्यमपि कथ्यते ॥

अस्यैवस्थित सन्धित्वं शिक्षाकारैः प्रकीर्तिम् ।

वैकृतत्वं प्राकृतत्वं केषुचित्कैश्चिदुच्यते ॥

धनिस्थानादिकं यदलक्षणेषु प्रपञ्चितम् ।

तत्सर्ववर्ण सार वर्णक्रमे वदेद्वयः ॥

अचां यःपञ्चमोधर्मः वर्णसारे विधीयते ।

रङ्गकम्पांशभूतानां वर्णनामष्टमोभवेत् ॥

ऋकारपूर्वःप्रथमः हल्परस्त्वेकमात्रिकः ।

ऋकारात्परभूतस्य द्वित्वं नस्यात् कदाचन ॥

एवं रूपव्याख्याने स्वरित द्वयस्य (भक्तिदङ्गानचोः)

आसन्नत्वात् - सामीप्यम् ।

रेफविषये तु एषविधिः न स्वरित शब्दस्य अनासन्नत्वात् ।

पूर्वनिर्दिष्टानि वर्णक्रम सहकार वचनानि शिक्षा प्रातिशार्थ्य

व्याकरणोक्तानि क्रमशः लिख्यते ।

कानिचित् न्याय वचनान्यपि ।

ओम् वर्णक्रमोक्ति समये स्मर्तव्यं वचनादि यत् ।

तत्सङ्गृह्य सुबोधार्थं अध्येतुर्लिख्यतेऽधुना ॥

धनिस्थानञ्च करणं प्रयत्नःकालता स्वरः ।

देवताजातिरेतैश्च वर्णाङ्गेया विचक्षणैः ॥

व्याकरणे - स्पृष्टं प्रयत्नं स्पर्शनाम् ।

ईषत्स्पृष्टमन्तस्थानाम् । विवृतमूष्मणां स्वराणां च ।

शिक्षायां - स्वराणामूष्मणां चैव प्रयत्नो विवृतस्मृतः ।

संवृतत्वमकारस्य विशेषोऽयं विधीयते ॥

उच्चाद्भवति गान्धारो नीचादृष्टम् उच्यते ।
 दीर्घात्तस्माद्भुवेत्पङ्कः धृतान्मध्यम् एव च ॥
 नित्योऽभिनिहतक्षेप्रेभ्यो निषाद् उदाहृतः ।
 नानापदस्थोदात्तात् स्वर्यते सांहितश्च यः ॥
 ऊभावे स्वर्यते यश्च जायते तत्र पञ्चमः ।
 तैरोव्यञ्जन संज्ञायाः पादवृत्तस्तथैव च ॥
 कारणं धैवतस्यैतौ एवं नित्यं निबोधत ।
 प्रसज्य प्रतिषेधोयं क्रियया सह यत्र नज् ॥
 पर्युदासस्तु विज्ञेयो यत्रोत्तरपदेन नज् ।
 द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणस्य पदस्य प्रत्येकमपि संबन्धः ।
 विशिष्टाद्भाव प्रत्ययो विशेषणमपि संबद्धते ।
 अलक्ष्ये लक्षणस्य सत्वमतिव्याप्तिः ।
 लक्ष्यैकदेशोऽवृत्तित्वं अव्याप्तिः । लक्ष्यमात्रावृत्तित्वमसंभवः ।
 आजाश्रायत्वाल्लुप्यन्ते यणादेशोपि तत्पराः ।

अथसर्वसम्मत शिक्षावचनानि
 स्वाराद्वित्वमवाप्नोति व्यञ्जनं व्यञ्जनोत्तरे ।
 स्पर्शोलकार पूर्वोयः वपूर्वश्च द्विरुच्यते ॥
 स्वरपूर्वस्य रेफस्य परस्ताद्वञ्जनं स्थितम् ।
 उक्तं लक्षणशून्यो यः स्मर्यते कुत्रचिद्यतः ॥
 अल्पवायुर्भवेत्सोऽपि पादवृत्त इतीरितः ।

पदान्तस्यापदान्तस्य सषयोःपरभूतयः ॥
 प्रथमस्य द्वितीयत्वं अपदान्तस्य शोत्तरे ।
 हशस्पर्शं परोलश्च वश्च स्पर्शपरस्तथा ॥
 तकारशशनयोर्मध्ये काठके परिकीर्तितः ।
 कामो मन्युस्तथा पापं त्रिषु पूर्वेषु तत्वतः ॥
 स्वरभक्तिं विजानीयात् लकारोनैव संभवेत् ।
 पूर्वौ त्रिषु पूर्वेषु शषहेषु परेषु च ॥
 रेफादकार एवस्यात् स्वरभक्तिर्न विद्यते ।
 करेणुः कर्विणी चैव हरिणी हारितेति च ॥
 हंसपदेति विज्ञेयाः पञ्चतास्स्वरभक्तयः ।
 करेणूरहयोर्योगे कर्विणीलहकारयोः ॥
 हरिणी रशसानां च हारितालशकारयोः ।
 वासशशब्दादनुस्वारः पूर्वस्याङ्गनकाठके ॥
 न ह्यूष्मप्रकृतिस्पर्शः पूर्वाङ्गत्वमवाभ्यात् ।
 अन्तस्थाभ्यः पवर्गाच्च स्वरेभ्यः पूर्वतस्थितौ ॥
 त्रिषुप्छन्दस्तथानुष्टुप् कारान्तौ ताविर्तीरितो ।
 प्राणानामिति च ग्रैष्मी पदयोःपरभूतयोः ॥
 पूर्वत्र तु विघेरत्र वैपरीत्यमिति स्थितिः ।
 आरादेशोभवेद्यत्र भक्तिस्वारात्परेस्थिता ॥
 साभक्तिः प्रचयाङ्गेया पूर्वस्वरितभागभवेत् ।
 कण्ठोक्तार्थिकयोर्योगे विरोधस्फूर्यते यदि ।

कणठोक्तस्तु बलीयस्यादाविशशब्दस्तु साधकः ।

प्रकृतौ हृत्परेष्वर्यो हृस्व भाक्यदमश्च च ॥

अग्नयो अग्नयोत्रैव द्युलोपस्यात् पौरुषे ।

टकारात्परभूतस्य लस्यदुश्लिष्टता भवेत् ॥

टकारस्यापि तद्ग्रावः इति वेदविदोविदुः ।

त्रिपदप्रभृतन्यायो लोपालोपेषु विद्यते ॥

क्रम्याध्वनोभवत्यग्ने पावकोर्पयतीति च ।

विषये गिर इत्यत्र क्रम्यादिरिव लुप्यते ॥

पृथक्तदिष्टेवास्या दङ्गुळीयोत्तरस्य हि ।

एतद्वाक्यन्तावत् हस्तस्वरविन्यासावसरे परस्य वर्णस्य यत्

अङ्गुळीस्थानं स्यात् तत् यस्मात्कारणात् तदङ्गुळयां

उचित रेखा पृथग्वर्णस्य स्थानमित्युच्यते इति ।

उच्चाद्ववति गान्धारो नीचादृष्म उच्यते ।

दीर्घात्तस्माद्गुवेष्वङ्गः धृतान्मध्यम एव च ॥

नित्योऽभिनिहतक्षैप्रेभ्यो निषाद उदाहृतः ।

नानापदस्थोदातात् स्वर्यते सांहितश्च यः ॥

उभावे स्वर्यते यश्च जायते तत्र पञ्चमः ।

तैरोव्यञ्जन संज्ञायाः पादवृत्तस्तथैव च ॥

स्वाराङ्गस्वाच्च याभक्तिः पराङ्म प्रचये परे । (यहर् शपूर्णमासौ यजते)

नीचेस्वतत्रा प्रचया (सदर् शतस्य) पराङ्म निहते च हे ॥

धीतिभिर्हितः इति ज्ञेयानि ।

यमनिषेधश्लोकाः - वर्गान्तं शाषसैस्सार्थं अन्तस्थाभिश्च संयुतम् ।

दृष्ट्वायमा निवर्तन्ते सिंहं दृष्ट्वायथा गजाः ॥

अनेन “राज्ञसि” इत्यत्र यमो नास्ति ॥

घनचन्द्रिका - व्याळिशिक्षा

ओम् शुक्राम्बरधरं विष्णुं शशिवर्णं चतुर्मुजम् ।

प्रसन्नवदनं ध्यायेत् सर्वविद्वोपशान्तये ॥

शुक्राम्बरधरं देवं नमस्कृत्वा च भारतीम् ।

व्याख्येयं व्याळिशिक्षायाः क्रियते घनचन्द्रिका ॥

व्याळिशिक्षां प्रवक्ष्यामि ब्रह्मणानुमतःपुरा ।

सहस्रवदनेनाहं सूत्रेण च समन्वितम् ॥

तत्रपूर्वं घनस्यैव प्रमाणं लक्षणं तथा ।

घनस्यच विधिं तत्र घनसन्धिं तथैव च ॥

एवमादिच यत्सर्वं तत्सर्वं वच्चिमसाम्रतम् ।

घनेद्वादशा सन्धिस्सायत् त्रयोदशापदं भवेत् ॥

त्रिकमेससदशाधा सन्धिरेवं विधीयते ।

वदेदशादशापदं तत्रैव च विधीयते ॥

यथास्वरं यथान्यायं यथावच्चसलक्षणम् ।

य उच्चरेद्धनं सोऽपि तद्वहत्वमवामृयात् ॥

जटत्वात्सन्धितःपूर्वं षडावृत्तिःपदद्वयम् ।

अनन्तरश्चैकपदं द्विरावृत्तिर्भवेत्पुनः ॥

विलोमे मध्यम पदं एकवारं हिकेवलम् ।
 तत्पूर्व द्विविधन्तूकाचानुलोमे यथाक्रमम् ॥
 पुनश्चमध्यम पदं आरब्धव्यमनन्तरम् ।
 पूर्ववत्सन्धितःकुर्यात् घन एवं विधीयते ॥

इति व्याख्याशिक्षा

अथ शिक्षानां नामानि तथा उपशिक्षानां च

शिक्षा:	उपशिक्षा:
1. व्यास शिक्षा	1. गौतम शिक्षा
2. लक्ष्मीकान्त शिक्षा	2. अगस्त्य शिक्षा
3. भरद्वाज शिक्षा	3. आत्रेय शिक्षा
4. आरुण शिक्षा	4. याज्ञवल्क्य शिक्षा
5. आपिशली शिक्षा	5. विश्वामित्र शिक्षा
6. पाणिनी शिक्षा	6. पृष्ठायण शिक्षा
7. कौहल शिक्षा	7. कौण्डन्य शिक्षा
8. वासिष्ठ शिक्षा	8. हरीत शिक्षा

अन्यशिक्षा: - व्यालि शिक्षा , सर्वसम्मत शिक्षा , पारिशिक्षा चेति

अध्येतृसौकर्यार्थं अकारादि आनुपूर्व्या सर्वेषां पृथक् स्वरूपेण वर्णसारो लिख्यते ।

अथस्वरा:

1. अकारस्य

संवृतकण्ठोत्थित संवारारब्य बाह्यप्रयत्नसहित नादध्वनिजनित अत्युपसंहृत
कल्पहनुस्थान तथाभूतौष्ठकरण संवृतप्रयत्नैकमात्रिक यथासंभवमुदात्तादि
स्वरगुणक वायुदेवताक ब्राह्मणजात्यकार ।

2. आकारस्य

संवृतकण्ठोत्थितसंवारारब्य बाह्यप्रयत्नसहित नादध्वनिजनित अतिव्यस्त
कल्पहनुस्थान तथाभूतौष्ठकरण विवृतप्रयत्न द्विमात्रिक यथासंभवमुदात्तादि
स्वरगुणक वायुदेवताक ब्राह्मणजात्याकार ।

3. आकारप्लुतस्य

संवृतकण्ठोत्थित संवारारब्य बाह्यप्रयत्नसहित नादध्वनिजनित अतिव्यस्त
कल्पहनुस्थान तथाभूतौष्ठकरण विवृतप्रयत्न त्रिमात्रिक यथासंभवमुदात्तादि
स्वरगुणक वायुदेवताक ब्राह्मणजात्याकारप्लुत ।

4. इकारस्य

संवृतकण्ठोत्थित संवारारब्य बाह्यप्रयत्नसहित नादध्वनिजनित
तालुस्थानात्युपसंहृत कल्पौष्ठसहित जिहामध्यकरण विवृतप्रयत्न एकमात्रिक
यथासंभवमुदात्तादि स्वरगुणकअग्निदेवताक ब्राह्मणजातिक इकार ।

5.ईकारस्य

संवृतकणठोत्थित संवारारब्य बाह्यप्रयत्नसहित नादध्वनिजनित
 तालुस्थानात्युपसंहृत कल्पौष्टसहित जिह्वामध्यकरण विवृतप्रयत्न द्विमात्रिक
 यथासंभवमुदात्तादि स्वरगुणक अभिदेवताक ब्राह्मणजातिक ईकार ।

6.ईकारस्मुतस्य

संवृतकणठोत्थित संवारारब्य बाह्यप्रयत्नसहित नादध्वनिजनित
 तालुस्थानात्युपसंहृत कल्पौष्टसहित जिह्वामध्यकरण विवृतप्रयत्न त्रिमात्रिक
 यथासंभवमुदात्तादि स्वरगुणक अभिदेवताक ब्राह्मणजातिक ईकारस्मुत ।

7.उकारस्य

संवृतकणठोत्थित संवारारब्य बाह्यप्रयत्नसहित नादध्वनिजनित
 दीर्घोन्नतोपसंहृतोत्तरोष्टस्थान दीर्घोन्नतोपसंहृताधरोष्टकरण विवृतप्रयत्न एकमात्रिक
 यथासंभवमुदात्तादि स्वरगुणक भूमिदेवताक ब्राह्मणजात्युकार ।

8.ऊकारस्य

संवृतकणठोत्थित संवारारब्य बाह्यप्रयत्नसहित नादध्वनिजनित
 दीर्घोन्नतोपसंहृतोत्तरोष्टस्थान दीर्घोन्नतोपसंहृताधरोष्टकरण विवृतप्रयत्न द्विमात्रिक
 यथासंभवमुदात्तादि स्वरगुणक भूमिदेवताक ब्राह्मणजात्यूकार ।

9. उक्तारप्लुतस्य

संवृतकण्ठोत्थित संवारारब्य बाह्यप्रयत्नसहित नादध्वनिजनित
 दीर्घेन्नतोपसंहृतोत्तरोष्टस्थान दीर्घेन्नतोपसंहृताधरोष्टकरण विवृतप्रयत्न त्रिमात्रिक
 यथासंभवमुदात्तादि स्वरगुणक भूमिदेवताक ब्राह्मणजात्यूकारप्लुत ।

10. ऋकारस्य

संवृतकण्ठोत्थित संवारारब्य बाह्यप्रयत्नसहित नादध्वनिजनित उपसंहृततर
 हनुसहित वर्स्वस्थानात्युपसंहृत कल्पौष्ट सहित जिहाग्रकरण विवृतप्रयत्नैकमात्रिक
 यथासंभवमुदात्तादि स्वरगुणक चन्द्रदेवताक ब्राह्मणजातिक ऋकार ।

11. ऋकारस्य

संवृतकण्ठोत्थित संवारारब्य बाह्यप्रयत्नसहित नादध्वनिजनित उपसंहृततर
 हनुसहित वर्स्वस्थानात्युपसंहृत कल्पौष्ट सहित जिहाग्रकरण विवृतप्रयत्न द्विमात्रिक
 यथासंभवमुदात्तादि स्वरगुणक चन्द्रदेवताक ब्राह्मणजातिक ऋकार ।

12. लक्कारस्य

संवृतकण्ठोत्थित संवारारब्य बाह्यप्रयत्नसहित नादध्वनिजनित उपसंहृततर
 हनुसहित वर्स्वस्थानात्युपसंहृत कल्पौष्ट सहित जिहाग्रकरण विवृतप्रयत्नैकमात्रिक
 यथासंभवमुदात्तादि स्वरगुणक सूर्यदेवताक ब्राह्मणजातिक लक्कार ।

13 – 1. अव्यञ्जन एकारस्य – “ ए ” ताऽसदन्

संवृतकण्ठोत्थित संवारारब्य बाह्यप्रयत्नसहित नादध्वनिजनित उपसंहृततर हनु
सहित तालुत्तरजम्यस्थान ईषत्सन्निकृष्टौषसहित जिहामध्यपार्श्वभागकरण
विवृतप्रयत्न द्विमात्रिक यथासंभवमुदात्तादि स्वरगुणक वायुदेवताक
ब्राह्मणजात्यव्यञ्जनएकार ।

13 – 2.. सव्यञ्जन एकारस्य – “ ये ” दिवितेभ्यः

संवृतकण्ठोत्थित संवारारब्य बाह्यप्रयत्नसहित नादध्वनिजनित उपसंहृततर हनु
सहित तालुस्थान ईषत्सन्निकृष्टौषसहित जिहामध्यकरण विवृतप्रयत्न द्विमात्रिक
यथासंभवमुदात्तादि स्वरगुणक वायुदेवताक ब्राह्मणजाति सव्यञ्जन एकार ।

14. एकारस्य

संवृतकण्ठोत्थित संवारारब्य बाह्यप्रयत्नसहित नादध्वनिजनित अत्युपसंहृत
कल्पहनुस्थान तथाभूतौषकरण संवृतप्रयत्नार्थमात्रिक आद्यंशभूत अकार
ताद्यशध्वनिजनित तालुस्थान जिहामध्यकरण विवृतप्रयत्नार्थर्ध मात्रिक
उत्तरांशभूत इकार उभयांश द्विमात्रिक यथासंभवमुदात्तादि स्वरगुणक
अग्निदेवताक ब्राह्मणजातिक एकार ।

15. ओकारस्य

संवृतकण्ठोत्थित संवारारब्य बाह्यप्रयत्नसहित नादध्वनिजनित

अतिव्यस्तकल्पहनुसहित दीर्घोन्नतोपसंहृतात्तरोष्टस्थान
 (१) दीर्घोन्नतोपसंहृताधरोष्टकरण विवृतप्रयत्न द्विमात्रिक यथासंभवमुदात्तादि
 स्वरगुणक भूमिदेवताक ब्राह्मणजात्योकार ।

16.ओौकारस्य

संवृतकण्ठोत्थित संवारारव्य बाह्यप्रयत्नसहित नादध्वनिजनित अत्युपसंहृत
 कल्पहनुस्थान तथाभूतौष्टकरण संवृतप्रयत्नार्धमात्रिक आद्यंशभूत अकार
 ताद्वाध्वनिजनितदीर्घोन्नतोपसंहृतोत्तरोष्टस्थान दीर्घोन्नतोपसंहृताधरोष्टकरण
 विवृतप्रयत्नार्धमात्रिक उत्तरांशभूत उकार उभायांशद्विमात्रिक
 यथासंभवमुदात्तादि स्वरगुणक चन्द्रदेवताक ब्राह्मणजात्यौकार ।

इतिस्वरा:

अथव्यञ्जनानि

1 - 1.ककारस्य

विवृतकण्ठोत्थित विवाराऽघोषाऽल्पप्राणारव्य बाह्यप्रयत्न विशिष्टश्वास ध्वनिजनित
 हनूमूलस्थान जिह्वामूलकरण स्पृष्टप्रयत्नार्धमात्रिकपराङ्गभूत वायुदेवताक
 ब्राह्मणजातिक ककार ।

1 - 2.ककार यमस्य

विवृतकण्ठोत्थित विवाराऽघोषाऽल्पप्राणारव्य बाह्यप्रयत्न विशिष्टश्वास ध्वनिजनित
 संवृतनासिक हनूमूलस्थान जिह्वामूलकरण स्पृष्टप्रयत्नाणुमात्रिकपराङ्गभूत

वायुदेवताक ब्राह्मणजातिक कप्रथमयम ।

2 – 1. खकारस्य

विवृतकण्ठोत्थित विवाराऽघोष महाप्राणारब्ध्य बाह्यप्रयत्न विशिष्टश्वास ध्वनिजनित
हनूमूलस्थान जिहामूलकरण स्पृष्टप्रयत्नार्धमात्रिकपराङ्गभूत अग्निदेवताक
ब्राह्मणजातिक खकार ।

2 – 2. खकारयमस्य

विवृतकण्ठोत्थित विवाराऽघोष महाप्राणारब्ध्य बाह्यप्रयत्न विशिष्टश्वास ध्वनिजनित
संवृतनासिक हनूमूलस्थान जिहामूलकरण स्पृष्टप्रयत्नाणुमात्रिकपराङ्गभूत
अग्निदेवताक ब्राह्मणजातिक कद्वितीययम ।

3 – 1. गकारस्य

संवृतकण्ठोत्थित संवार घोषाल्पप्राणारब्ध्य बाह्यप्रयत्नसहित नादध्वनिजनित
हनूमूलस्थान जिहामूलकरण स्पृष्टप्रयत्नार्धमात्रिकपराङ्गभूत भूमिदेवताक
क्षत्रियजातिक गकार ।

3 – 2. गकारयमस्य

संवृतकण्ठोत्थित संवार घोषाल्पप्राणारब्ध्य बाह्यप्रयत्नसहित नादध्वनिजनित
संवृतनासिक हनूमूलस्थान जिहामूलकरण स्पृष्टप्रयत्नाणुमात्रिकपराङ्गभूत
भूमिदेवताक क्षत्रियजातिक कर्तृतीययम ।

4 – 1. घकारस्य

मध्यकण्ठोत्थित संवारघोष महाप्राणारब्ध्य बाह्यप्रयत्नसहित हकारध्वनिजनित
हनूमूलस्थान जिह्वामूलकरण स्पृष्टप्रयत्नार्धमात्रिकपराङ्गभूत चन्द्रदेवताक
क्षत्रियजातिक घकार ।

4 – 2. घकारस्यमस्य

मध्यकण्ठोत्थित संवारघोष महाप्राणारब्ध्य बाह्यप्रयत्नसहित हकारध्वनिजनित
संवृतनासिक हनूमूलस्थान जिह्वामूलकरण स्पृष्टप्रयत्नाणुमात्रिकपराङ्गभूत
चन्द्रदेवताक क्षत्रियजातिक क तुरीययम ।

5. डंकारस्य

संवृतकण्ठोत्थित संवार घोषाल्पप्राणारब्ध्य बाह्यप्रयत्नसहित
नादध्वनिजनितविवृतनासिक हनूमूलस्थान जिह्वामूलकरण स्पृष्टप्रयत्नार्धमात्रिक
पराङ्गभूत सूर्यदेवताक शूद्रजातिक डंकार ।
व ५२१

6 – 1. चकारस्य

विवृतकण्ठोत्थित विवाराऽघोषाऽल्पप्राणारब्ध्य बाह्यप्रयत्न विशिष्टध्वास ध्वनिजनित
तालुस्थान जिह्वामध्यकरण स्पृष्टप्रयत्नार्धमात्रिकपराङ्गभूत वायुदेवताक
ब्राह्मणजातिक चकार ।

6 – 2. चकारस्य

विवृतकण्ठोत्थित विवाराऽघोषाऽल्पप्राणारब्धं बाह्यप्रयत्नं विशिष्टश्वासं ध्वनिजनितं
संवृतनासिकं तालुस्थानं जिह्वामध्यकरणं स्पृष्टप्रयत्नाणुमात्रिकपराङ्गभूतं
वायुदेवताकं ब्राह्मणजातिकं चप्रथमयम् ।

7 – 1. छकारस्य

विवृतकण्ठोत्थित विवाराऽघोषं महाप्राणारब्धं बाह्यप्रयत्नं विशिष्टश्वासं ध्वनिजनितं
तालुस्थानं जिह्वामध्यकरणं स्पृष्टप्रयत्नार्धमात्रिकपराङ्गभूतं अग्निदेवताकं
ब्राह्मणजातिकं छकार ।

7 – 2. छकारस्य

विवृतकण्ठोत्थित विवाराऽघोषं महाप्राणारब्धं बाह्यप्रयत्नं विशिष्टश्वासं ध्वनिजनितं
संवृतनासिकं तालुस्थानं जिह्वामध्यकरणं स्पृष्टप्रयत्नाणुमात्रिकपराङ्गभूतं
अग्निदेवताकं ब्राह्मणजातिकं चद्वितीययम् ।

8 – 1. जकारस्य

संवृतकण्ठोत्थितं संवारं घोषाल्पप्राणारब्धं बाह्यप्रयत्नसहितं नादध्वनिजनितं
तालुस्थानं जिह्वामध्यकरणं स्पृष्टप्रयत्नार्धमात्रिकपराङ्गभूतं भूमिदेवताकं
क्षत्रियजातिकं जकार ।

8 – 2. जकारयमस्य

संवृतकण्ठोत्थित संवार घोषाल्पप्राणारब्य बाह्यप्रयत्नसहित नादध्वनिजनित
संवृतनासिक तालुस्थान जिह्वामध्यकरण स्पृष्टप्रयत्नाणुमात्रिकपराङ्गभूत
भूमिदेवताक क्षत्रियजातिक चतुर्तीययम ।

9 – 1. झकारस्य

मध्यकण्ठोत्थित संवारघोष महाप्राणारब्य बाह्यप्रयत्नसहित हकारध्वनिजनित
तालुस्थान जिह्वामध्यकरण स्पृष्टप्रयत्नार्धमात्रिकपराङ्गभूत चन्द्रदेवताक
क्षत्रियजातिक झकार ।

9 – 2. झकारयमस्य

मध्यकण्ठोत्थित संवारघोष महाप्राणारब्य बाह्यप्रयत्नसहित हकारध्वनिजनित
संवृतनासिक तालुस्थान जिह्वामध्यकरण स्पृष्टप्रयत्नाणुमात्रिकपराङ्गभूत
चन्द्रदेवताक क्षत्रियजातिक चतुरीययम ।

10. जकारस्य

संवृतकण्ठोत्थित संवार घोषाल्पप्राणारब्य बाह्यप्रयत्नसहित नादध्वनिजनित
विवृतनासिक तालुस्थान जिह्वामध्यकरण स्पृष्टप्रयत्नार्धमात्रिक पराङ्गभूत
सूर्यदेवताक शूद्रज्ञातिक जकार ।

वृहृप

11 – 1.ठकारस्य

विवृतकण्ठोत्थित विवाराऽघोषाऽल्पप्राणारब्धं बाह्यप्रयत्नं विशिष्टश्वासं ध्वनिजनित
मूर्धस्थानं प्रतिवेष्टितजिह्वाग्रकरणं स्पृष्टप्रयत्नार्थमात्रिकपराङ्गभूतं वायुदेवताकं
ब्राह्मणजातिकं ठकारं ।

11 – 2.ठकारयमस्य

विवृतकण्ठोत्थित विवाराऽघोषाऽल्पप्राणारब्धं बाह्यप्रयत्नं विशिष्टश्वासं ध्वनिजनित
संवृतनासिकं मूर्धस्थानं प्रतिवेष्टितजिह्वाग्रकरणं स्पृष्टप्रयत्नाणुमात्रिकं पराङ्गभूतं
वायुदेवताकं ब्राह्मणजातिकं ठप्रथमयम् ।

12 – 1.ठकारस्य

विवृतकण्ठोत्थित विवाराऽघोषं महाप्राणारब्धं बाह्यप्रयत्नं विशिष्टश्वासं ध्वनिजनित
मूर्धस्थानं प्रतिवेष्टितजिह्वाग्रकरणं स्पृष्टप्रयत्नार्थमात्रिकपराङ्गभूतं अग्निदेवताकं
ब्राह्मणजातिकं ठकारं ।

12 – 2.ठकारयमस्य

विवृतकण्ठोत्थित विवाराऽघोषं महाप्राणारब्धं बाह्यप्रयत्नं विशिष्टश्वासं ध्वनिजनित
संवृतनासिकं मूर्धस्थानं प्रतिवेष्टितजिह्वाग्रकरणं स्पृष्टप्रयत्नाणुमात्रिकं पराङ्गभूतं
अग्निदेवताकं ब्राह्मणजातिकं ठद्वितीययम् ।

13 – 1. डकारस्य

संवृतकण्ठोत्थित संवार घोषाल्पप्राणारब्य बाह्यप्रयत्नसहित नादध्वनिजनित
मूर्धस्थान प्रतिवेष्टितजिह्वाग्रकरण स्पृष्टप्रयत्नार्धमात्रिकपराङ्गभूत भूमिदेवताक
क्षत्रियजातिक डकार ।

13 – 2. डकारयमस्य

संवृतकण्ठोत्थित संवार घोषाल्पप्राणारब्य बाह्यप्रयत्नसहित नादध्वनिजनित
संवृतनासिक मूर्धस्थान प्रतिवेष्टितजिह्वाग्रकरण स्पृष्टप्रयत्नाणुमात्रिकपराङ्गभूत
भूमिदेवताक क्षत्रियजातिक टतुतीययम ।

14 – 1. ढकारस्य

मध्यकण्ठोत्थित संवारघोष महाप्राणारब्य बाह्यप्रयत्नसहित हकारध्वनिजनित
मूर्धस्थान प्रतिवेष्टितजिह्वाग्रकरण स्पृष्टप्रयत्नार्धमात्रिकपराङ्गभूत चन्द्रदेवताक
क्षत्रियजातिक ढकार ।

14 – 2. ढकारयमस्य

मध्यकण्ठोत्थित संवारघोष महाप्राणारब्य बाह्यप्रयत्नसहित हकारध्वनिजनित
संवृतनासिक मूर्धस्थान प्रतिवेष्टितजिह्वाग्रकरण स्पृष्टप्रयत्नाणुमात्रिकपराङ्गभूत
चन्द्रदेवताक क्षत्रियजातिक टतुरीययम ।

15. णकारस्य

संवृतकण्ठोत्थित संवार घोषाल्पप्राणारब्य बाह्यप्रयत्नसहित नादध्वनिजनित
विवृतनासिक मूर्धस्थान प्रतिवेष्टितजिह्वाग्रकरण स्पृष्टप्रयत्नार्धमात्रिक पराङ्मभूत
सूर्यदेवताक शुद्धजातिक णकार ।
~~वृ०~~

16 – 1. तकारस्य

विवृतकण्ठोत्थित विवाराऽघोषाऽल्पप्राणारब्य बाह्यप्रयत्न विशिष्टश्वास ध्वनिजनित
उत्तरदन्तमूलाधोभागस्थान जिह्वाग्रकरण स्पृष्टप्रयत्नार्धमात्रिकपराङ्मभूत
वायुदेवताक ब्राह्मणजातिक तकार ।

16 – 2. तकारयमस्य

विवृतकण्ठोत्थित विवाराऽघोषाऽल्पप्राणारब्य बाह्यप्रयत्न विशिष्टश्वास ध्वनिजनित
संवृतनासिक उत्तरदन्तमूलाधोभागस्थान जिह्वाग्रकरण स्पृष्टप्रयत्नाणुमात्रिक
पराङ्मभूत वायुदेवताक ब्राह्मणजातिक तप्रथमयम ।

17 – 1. थकारस्य

विवृतकण्ठोत्थित विवाराऽघोष महाप्राणारब्य बाह्यप्रयत्न विशिष्टश्वास ध्वनिजनित
उत्तरदन्तमूलाधोभागस्थान जिह्वाग्रकरण स्पृष्टप्रयत्नार्धमात्रिकपराङ्मभूत
अग्निदेवताकब्राह्मणजातिक थकार ।

17 – 2. थकारयमस्य

विवृतकण्ठोत्थित विवाराऽघोष महाप्राणारब्ध्य बाह्यप्रयत्न विशिष्टधास ध्वनिजनित
संवृतनासिक उत्तरदन्तमूलाघोभागस्थान जिह्वाग्रकरण स्पृष्टप्रयत्नाणुमात्रिक
पराङ्मभूत अग्निदेवताक ब्राह्मणजातिक तद्वितीययम ।

18 – 1. दकारस्य

संवृतकण्ठोत्थित संवार घोषाल्पप्राणारब्ध्य बाह्यप्रयत्नसहित नादध्वनिजनित
उत्तरदन्तमूलाघोभागस्थान जिह्वाग्रकरण स्पृष्टप्रयत्नार्धमात्रिकपराङ्मभूत
भूमिदेवताक क्षत्रियजातिक दकार ।

18 – 2. दकारयमस्य

संवृतकण्ठोत्थित संवार घोषाल्पप्राणारब्ध्य बाह्यप्रयत्नसहित नादध्वनिजनित
संवृतनासिक उत्तरदन्तमूलाघोभागस्थान जिह्वाग्रकरण
स्पृष्टप्रयत्नाणुमात्रिकपराङ्मभूत भूमिदेवताक क्षत्रियजातिक ततृतीययम ।

19 – 1. धकारस्य

मध्यकण्ठोत्थित संवारघोष महाप्राणारब्ध्य बाह्यप्रयत्नसहित हकारध्वनिजनित
उत्तरदन्तमूलाघोभागस्थान जिह्वाग्रकरण स्पृष्टप्रयत्नार्धमात्रिकपराङ्मभूत
चन्द्रदेवताक क्षत्रियजातिक धकार ।

70 | वर्णक्रम मञ्जरी

19 – 2. धकारस्य

मध्यकण्ठोत्थित संवारघोष महाप्राणारब्द्य बाह्यप्रयत्नसहित हकारध्वनिजनित
संवृतनासिक उत्तरदन्तमूलाघोभागस्थान जिहायकरण
स्पृष्टप्रयत्नाणुमात्रिकपराङ्गभूत चन्द्रदेवताक क्षत्रियजातिक ततुरीयम ।

20. नकारस्य

संवृतकण्ठोत्थित संवार घोषाल्पप्राणारब्द्य बाह्यप्रयत्नसहित नादध्वनिजनित
विवृतनासिकोत्तरदन्तमूलाघोभागस्थान जिहायकरण स्पृष्टप्रयत्नार्धमात्रिकपराङ्गभूत
सूर्यदेवताक वृद्धजातिक नकार ।
वृद्धप

21 – 1. पकारस्य

विवृतकण्ठोत्थित विवाराऽघोषाऽल्पप्राणारब्द्य बाह्यप्रयत्न विशिष्टधास ध्वनिजनित
उत्तरोष्टस्थानाघरोष्टकरण स्पृष्टप्रयत्नार्धमात्रिकपराङ्गभूत वायुदेवताक
ब्राह्मणजातिक पकार ।

21 – 2. पकारस्यमस्य

विवृतकण्ठोत्थित विवाराऽघोषाऽल्पप्राणारब्द्य बाह्यप्रयत्न विशिष्टधास ध्वनिजनित
संवृतनासिक उत्तरोष्टस्थानाघरोष्टकरण स्पृष्टप्रयत्नाणुमात्रिक पराङ्गभूत वायुदेवताक
ब्राह्मणजातिक पप्रथमयम ।

22 – 1. फकारस्य

विवृतकण्ठोत्थित विवाराऽघोष महाप्राणारब्य बाह्यप्रयत्न विशिष्टश्वास ध्वनिजनित
उत्तरोष्टस्थानाधरोष्टकरण स्पृष्टप्रयत्नार्धमात्रिकपराङ्गभूत अभिदेवताक
ब्राह्मणजातिक फकार ।

22 – 2. फकारयमस्य

विवृतकण्ठोत्थित विवाराऽघोष महाप्राणारब्य बाह्यप्रयत्न विशिष्टश्वास ध्वनिजनित
संवृतनासिक उत्तरोष्टस्थानाधरोष्टकरण स्पृष्टप्रयत्नाणुमात्रिक पराङ्गभूत
अभिदेवताक ब्राह्मणजातिक पद्धतीययम ।

23 – 1. बकारस्य

संवृतकण्ठोत्थित संवार घोषाल्पप्राणारब्य बाह्यप्रयत्नसहित नादध्वनिजनित
उत्तरोष्टस्थानाधरोष्टकरण स्पृष्टप्रयत्नार्धमात्रिकपराङ्गभूत भूमिदेवताक क्षत्रियजातिक
बकार ।

23 – 2. बकारयमस्य

संवृतकण्ठोत्थित संवार घोषाल्पप्राणारब्य बाह्यप्रयत्नसहित नादध्वनिजनित
संवृतनासिक उत्तरोष्टस्थानाधरोष्टकरण स्पृष्टप्रयत्नाणुमात्रिकपराङ्गभूत भूमिदेवताक
क्षत्रियजातिक पत्रतीययम ।

24 – 1.भकारस्य

मध्यकण्ठोत्थित संवारघोष महाप्राणारब्य बाह्यप्रयत्नसहित हकारध्वनिजनित
उत्तरोष्टस्थानाधरोष्टकरण स्पृष्टप्रयत्नार्धमात्रिकपराङ्गभूत चन्द्रदेवताक
क्षत्रियजातिक भकार ।

24 – 2.भकारयमस्य

मध्यकण्ठोत्थित संवारघोष महाप्राणारब्य बाह्यप्रयत्नसहित हकारध्वनिजनित
संवृतनासिक उत्तरोष्टस्थानाधरोष्टकरण स्पृष्टप्रयत्नाणुमात्रिकपराङ्गभूत चन्द्रदेवताक
क्षत्रियजातिक पतुरीययम ।

25.मकारस्य

संवृतकण्ठोत्थित संवार घोषाल्पप्राणारब्य बाह्यप्रयत्नसहित नादध्वनिजनित
विवृतनासिको - उत्तरोष्टस्थानाधरोष्टकरण स्पृष्टप्रयत्नार्धमात्रिक पराङ्गभूत
सूर्यदेवताक शुद्धजातिक मकार ।
द्वंग

26.यकारस्य

संवृतकण्ठोत्थित संवार घोषाल्पप्राणारब्य बाह्यप्रयत्नसहित नादध्वनिजनित
तालुस्थान जिह्वामध्यपार्धभागकरण ईषत्स्पृष्टप्रयत्नार्धमात्रिकपराङ्गभूत वायुदेवताक
वैश्यजातिक यकार ।

27 - 1. रे फस्य

संवृतकण्ठोत्थित संवार घोषाल्पप्राणारब्य बाह्यप्रयत्नसहित नादध्वनिजनित
उत्तरदन्तमूलप्रत्यगभागस्थान जिहायमध्यकरण ईषत्स्पृष्टप्रयत्नार्थमात्रिकपराङ्गभूत
अग्निदेवताक वैश्यजातिक रेफ ।

रेफस्य स्वरभक्तिरूपेण स्वातन्त्र्य, पूर्वाङ्गत्व, पराङ्गत्व रूपाःत्रिविधाः स्वरभक्तयः ।

27 - 2. स्वातन्त्र्य स्वरभक्ति रेफस्य - सद् र शतस्य इत्यत्र

संवृतकण्ठोत्थित संवार घोषाल्पप्राणारब्य बाह्यप्रयत्नसहित नादध्वनिजनित
उत्तरदन्तमूलप्रत्यगभागस्थान जिहायमध्यकरणेषत्स्पृष्टप्रयत्नैकमात्रिक पृथगुच्चरित
यथासंभवमुदात्तादि स्वरगुणक अग्निदेवताकवैश्यजातिक स्वातन्त्र्यस्वरभक्ति रेफ ।

27 - 3. पूर्वाङ्ग स्वरभक्ति रेफस्य - धीतिभिं हि तः इत्यत्र

संवृतकण्ठोत्थित संवार घोषाल्पप्राणारब्य बाह्यप्रयत्नसहित नादध्वनिजनित
उत्तरदन्तमूलप्रत्यगभागस्थान जिहायमध्यकरणेषत्स्पृष्टप्रयत्नैकमात्रिक पृथगुच्चरित
पूर्वाङ्गभूत अग्निदेवताक वैश्यजातिक पूर्वाङ्गस्वरभक्ति रेफ ।

27 - 4. पराङ्ग स्वरभक्ति रेफस्य - यद् र शपूर्णमासौ इत्यत्र

संवृतकण्ठोत्थित संवार घोषाल्पप्राणारब्य बाह्यप्रयत्नसहित नादध्वनिजनित
उत्तरदन्तमूलप्रत्यगभागस्थान जिहायमध्यकरणेषत्स्पृष्टप्रयत्नैकमात्रिक पृथगुच्चरित
पराङ्गभूत अग्निदेवताक वैश्यजातिक पराङ्गस्वरभक्ति रेफ ।

स्वरभक्ति रेफस्य अजन्तत्व हलन्तत्व भेदेन द्वैविष्यसंभवात् ।

27 – 5.अजन्तस्वरभक्तिरेफस्य – सदृशातस्य इत्यत्र

संवृतकण्ठोत्थित संवार घोषाल्पप्राणारब्य बाह्यप्रयत्नसहित नादध्वनिजनित
उत्तरदन्तमूलप्रत्यगभागस्थान जिहाग्रमध्यकरणेष्टस्पृष्टप्रयत्नाद्यांशाणुमात्रिक
व्यञ्जनात्मकोत्तरांशाणुमात्रिक स्वरात्मक उभयांशार्धमात्रिक

विवृत करण हंसपदा संज्ञिक अजन्तस्वरभक्ति रेफ ।

उदा - सहरूषभेत्याह । स+ह+रू+षभेत्याह

सशीरूषामुष्मिन् । स+शी+रू+षामुष्मिन्

दधिषेसुवरूषाम् । दधिषेसु+व+रू+षाम्

शतवलूशम्विरोह । श+त+व+लू+शम्विरोह

27 – 6.हलन्तस्वरभक्तिरेफस्य -- वरूहिर्यजति इत्यत्र

संवृतकण्ठोत्थित संवार घोषाल्पप्राणारब्य बाह्यप्रयत्नसहित नादध्वनिजनित
उत्तरदन्तमूलप्रत्यगभागस्थान जिहाग्रमध्यकरणेष्टस्पृष्टप्रयत्नाद्यांशाणुमात्रिक
स्वरात्मक उत्तरांशाणुमात्रिक व्यञ्जनात्मक उभयांशार्धमात्रिक संवृत करण करेणु

संज्ञिक हलन्तस्वरभक्ति रेफ ।

उदा - वरूहिर्यजति । व+रू+हि+र्यजति

कोऽर रहति । को+ऋ+र+हति

गारूहपत्यः । गा+ऋ+रू+हपत्यः

मलूहा आलभेत । म+लू+हा+आलभेत

27 - 7. केवलस्वरभक्तिरेफस्य --

संवृतकण्ठोत्थित संवार घोषाल्पप्राणारब्य बाह्यप्रयत्नसहित नादध्वनिजनित
 उत्तरदन्तमूलोपरि भागस्थान उत्तरांश स्वरात्मक प्रत्येकाणुक
 व्यञ्जनस्वरोभयात्मक धर्मत्रय रहितोच्चारि विवृत करण व्यञ्जन समकालिक
 पूर्वाङ्गभूत हरिणी स्वरभक्ति रेफ ।

अत्र चिन्त्यम् - श्लो - स्वारात् हस्यात् च या भक्तिः पराङ्मा प्रचये परे ।

उदा - यद् र् शपूर्णमासौ - पराङ्मा

श्लो - नीचे स्वतन्त्रा प्रचया

उदा - सद् र् शतस्य - स्वतन्त्रा

श्लो - पूर्वाङ्मा निहते परे

उदा - धीतिभिं हि तः - पूर्वाङ्मा

28. लकारस्य

संवृतकण्ठोत्थित संवार घोषाल्पप्राणारब्य बाह्यप्रयत्नसहित नादध्वनिजनित
 उत्तरदन्तमूलस्थान जिहाग्रमध्यकरणेष्टस्पृष्टप्रयत्नार्धमात्रिकपराङ्मभूत भूमिदेवताक
 वैश्यजातिक लकार ।

वकारस्य अन्तरोष्ठान्तत्व बहिरोष्ठान्तत्वभेदेन द्वैविष्य संभवात् द्विविधो वकारो
 लिख्यते ।

29 - 1. अन्तरोष्ठान्तकरण वकारस्य

संवृतकण्ठोत्थित संवार घोषाल्पप्राणारब्ध्य बाह्यप्रयत्नसहित नादध्वनिजनित
उत्तरदन्तायस्थान अधरोष्ठान्त करणेष्टस्पृष्टप्रयत्नार्धमात्रिकपराङ्गभूत चन्द्रदेवताक
वैश्यजातिक वकार ।

29 – 2. बहिरोष्ठान्तकरण वकारस्य

संवृतकण्ठोत्थित संवार घोषाल्पप्राणारब्ध्य बाह्यप्रयत्नसहित नादध्वनिजनित
उत्तरदन्तायस्थान बहिरोष्ठान्त करणेष्टस्पृष्टप्रयत्नार्धमात्रिकपराङ्गभूत चन्द्रदेवताक
वैश्यजातिक वकार ।

30. शकारस्य

विवृतकण्ठोत्थित विवाराऽघोष महाप्राणारब्ध्य बाह्यप्रयत्न विशिष्टश्वास ध्वनिजनित
तालुस्थान विवृतमध्य जिह्वामध्यकरण विवृतप्रयत्नार्धमात्रिकपराङ्गभूत वायुदेवताक
शूद्रजातिक शकार ।

31. षकारस्य

विवृतकण्ठोत्थित विवाराऽघोष महाप्राणारब्ध्य बाह्यप्रयत्न विशिष्टश्वास ध्वनिजनित
मूर्धस्थान विवृतमध्य प्रतिवेष्टिजिह्वाग्रकरण विवृतप्रयत्नार्धमात्रिकपराङ्गभूत
अग्निदेवताक शूद्रजातिक षकार ।

32. सकारस्य

विवृतकण्ठोत्थित विवाराऽधोष महाप्राणारब्ध बाह्यप्रयत्न विशिष्टश्वास ध्वनिजनित
 उत्तरदन्तमूलाधोभागस्थान विवृतमध्य जिह्वायकरण
 विवृतप्रयत्नार्धमात्रिकपराङ्मूल भूमिदेवताक शूद्रजातिक सकार ।

हकारस्य कण्ठ्य, उरस्य, नासिक्य भेदेन त्रैविध्य संभवात् त्रिविधोऽपि हकारोऽत्र
 लिख्यते ।

33 – 1. कण्ठ्य हकारस्य

मध्यकण्ठोत्थित संवारधोष महाप्राणारब्ध बाह्यप्रयत्नसहित हकारध्वनिजनित
 कण्ठोपरिभागस्थान तदधोभागकरण विवृतप्रयत्नार्धमात्रिक पराङ्मूल चन्द्रदेवताक
 शूद्रजातिक हकार ।

33 – 2. उरस्य हकारस्य

मध्यकण्ठोत्थित संवारधोष महाप्राणारब्ध बाह्यप्रयत्नसहित हकारध्वनिजनित उर
 उपरिभागस्थान तदधोभागकरण विवृतप्रयत्नार्धमात्रिक पूर्वपराङ्मूल चन्द्रदेवताक
 शूद्रजातिक हकारद्वित्व ।

33 – 3. पञ्चमनासिक्य हकारस्य

मध्यकण्ठोत्थित संवारधोष महाप्राणारब्ध बाह्यप्रयत्नसहित हकारध्वनिजनित
 नासिकोपरिभागस्थान तदधोभागकरण विवृतप्रयत्नाणुमात्रिक पराङ्मूल
 चन्द्रदेवताक शूद्रजातिक पञ्चमहयम । अथवा पञ्चमनासिक्य हकार ।

अनुस्वारस्य सगत्वं अगत्वं भेदेनद्वैविध्यसंभवात् द्विविधोऽपि अनुस्वारोलिख्यते ।

34 – 1. सगत्वानुस्वारस्य

संवृतकण्ठोत्थित संवार घोषाल्पप्राणारब्य बाह्यप्रयत्नसहित नादध्वनिजनित
हन्मूलस्थान जिह्वामूलकरण स्पृष्टप्रयत्नाद्यंश गकारसहित तादृश ध्वनिजनित
विवृतनासिकोपरिभाग स्थान तदधोभाग करण विवृतप्रयत्नैक द्विमात्रिक पूर्वाङ्गभूत
सूर्यदेवताक शूद्रजातिक आगमानुस्वार ।

34 – 2. अगत्वानुस्वारस्य

संवृतकण्ठोत्थित संवार घोषाल्पप्राणारब्य बाह्यप्रयत्नसहित नादध्वनिजनित
विवृतनासिकोपरिभाग स्थान तदधोभाग करण विवृतप्रयत्नैक द्विमात्रिक पूर्वाङ्गभूत
सूर्यदेवताक शूद्रजातिक केवलागमानुस्वार ।

35. विसर्जनीयस्य

विवृतकण्ठोत्थित विवाराऽघोष महाप्राणारब्य बाह्यप्रयत्न विशिष्टश्वास ध्वनिजनित
कण्ठोपरिभागस्थान तदधोभागकरण विवृतप्रयत्नार्धमात्रिक पूर्वाङ्गभूत सूर्यदेवताक
शूद्रजातिक विसर्जनीय ।

36. जिह्वामूलीयस्य

विवृतकण्ठोत्थित विवाराऽघोष महाप्राणारब्य बाह्यप्रयत्न विशिष्टश्वास ध्वनिजनित
जिह्वामूलीयोपरिभागस्थान तदधोभागकरण विवृतप्रयत्नाणुमात्रिक पूर्वाङ्गभूत

सूर्यदेवताक शूद्रजातिक जिह्वामूलीय ।

37.उपध्मानीयस्य

विवृतकण्ठोत्थित विवाराऽघोष महाप्राणारब्य बाह्यप्रयत्न विशिष्टशास ध्वनिजनित
उत्तरोष्टस्थान विवृतमध्याधरोषकरण विवृतप्रयत्नाणुमात्रिक पूर्वाङ्गभूत सूर्यदेवताक
शूद्रजातिक उपध्मानीय ।

38.दुश्लिष्टस्य (ळ)

संवृतकण्ठोत्थित संवार घोषाल्पप्राणारब्य बाह्यप्रयत्नसहित नादध्वनिजनित
मूर्धस्थान प्रतिवेष्टितजिह्वाधकरण विवृतप्रयत्नार्धमात्रिकपराङ्गभूत सूर्यदेवताक
शूद्रजातिक ळकार ।

“ श्लोकाँ गलाँ ममाँ हूताँ यद्धाँ एवेतिच्च मृताः “ इति वचनात्
यद्धाँ इत्यस्य रङ्गमृतस्य

संवृतकण्ठोत्थित संवारारब्य बाह्यप्रयत्नसहित नादध्वनिजनित अतिव्यस्त
कल्पहनुस्थान तथाभूतोषकरण विवृतप्रयत्न निरनुनासिक हृदयकमलोत्थित शार्दूल
रुतोपमित मन्दध्वनिसंयुक्ताद्यंशभूत द्विमात्रिक कांस्यधण्टानादतुल्य कम्पविशिष्ट
मूर्धस्थानजनित तृतीयांशभूतैकमात्रिक नासिकाविलद्वय निस्सृत श्रुतिसुखाऽव्यक्त
सूक्ष्मनादसहित तुरीयांशभूतैकमात्रिक सौराष्ट्रिकनारीस्वर समाद्यन्त चातुर्मात्रिक
भूमिदेवताक ब्राह्मणजाति सत्वगुणसहित तर्जन्यङ्गुलि मध्यरेखान्यासयोग्य
शरीरायामश्लश्णीकृत गलविलविनिस्सृत परुषध्वनिकाजारुत तुल्य

गान्धारस्वरहेतुभूत मूर्धस्थानोत्पन्नोदात्त स्वरगुणक वायुदेवताक
ब्राह्मणजात्यवर्णरङ्गपुत ।

देवाँ उपप्रैत्सप्तभिः इति वाक्यस्थ “ देवाँ “ इत्यस्य रङ्गदीर्घस्य
संवृतकण्ठोत्थित संवारारब्य बाह्यप्रयत्नसहित नादध्वनिजनित व्यस्त कल्पहनुस्थान
तथाभूतौष्ठकरण विवृतप्रयत्न निरनुनासिक हृदयकमलोत्थित शार्दूल रुतोपमित
मन्द्रध्वनिसंयुक्ताद्यंशभूतैकमात्रिक कांस्यघणटानादतुल्य कम्पविशिष्ट
मूर्धस्थानजनित तृतीयांशभूतार्धमात्रिक नासिकाविलद्वय निस्सृत श्रुतिसुखाऽव्यक्त
सूक्ष्मनादसहित तुरीयांशभूतार्धमात्रिक सौराष्ट्रिकनारीस्वर समाद्यन्त द्विमात्रिक
भूमिदेवताक ब्राह्मणजाति सत्वगुणसहित तर्जन्यङ्गुलि मध्यरेखान्यासयोग्य
शरीरायामश्लेष्मीकृत गलविलविनिस्सृत परुषध्वनिकाजारुत तुल्य
गान्धारस्वरहेतुभूत मूर्धस्थानोत्पन्नोदात्त स्वरगुणक वायुदेवताक
ब्राह्मणजात्यवर्णरङ्गदीर्घ ।

सत्यराजान् इतिवाक्यस्थ “ राजान् “ इत्यस्य मृतस्य
संवृतकण्ठोत्थित संवारारब्य बाह्यप्रयत्नसहित नादध्वनिजनित अतिव्यस्त
कल्पहनुस्थान तथाभूतौष्ठकरण विवृतप्रयत्न त्रिमात्रिक भूमिदेवताक ब्राह्मणजाति
सत्वगुणसहित तर्जन्यङ्गुलि मध्यरेखान्यासयोग्य शरीरायामश्लेष्मीकृत
गलविलविनिस्सृत परुषध्वनिकाजारुत तुल्य गान्धारस्वरहेतुभूत
मूर्धस्थानोत्पन्नोदात्त स्वरगुणक वायुदेवताक ब्राह्मणजातिक मृत संज्ञिकावर्ण ।

कम्पस्य - संवृतकण्ठोत्थित संवारारब्य बाह्यप्रयत्नसहित नादध्वनिजनित
 अत्युपसंहृत कल्पहनुसहित तालुस्थान तथाभूतौष्ठकरण संवृतप्रयत्नाऽद्यंशाणु न्यून
 द्विमात्रिक स्वरित उत्तरांशाणुःमात्रिक निहतकम्पसंज्ञिक उभयांशद्विमात्रिक
 चन्द्रदेवताक वैश्ययजाति रजोगुणसहितानामिकाङ्गुल्यन्त्य रेखान्यासयोग्य उच्चैष्व
 नीचैष्व धर्मद्वय समाहृति जनित तदाश्रय विजातीय गजबृहितततुल्य
 निषादस्वरहेतुभूत कर्णमूलस्थानोत्पन्न दृढतरप्रयत्नसहित नित्यस्वरगुणक
 वायुदेवताक ब्राह्मणजाति हस्वस्वरितकम्प अकार ।

एकारादि कम्पस्य उच्चत्व स्वरितत्व भेदेन द्वैविध्य सम्भवात् द्विविधस्य -
 संवृतकण्ठोत्थित संवारारब्य बाह्यप्रयत्नसहित नादध्वनिजनित उपसंहृततरनुसहित
 तालुस्थानेष्टसन्निकृष्टसहित जिह्वामध्यकरण विवृतप्रयत्नाणुन्यून द्विमात्रिक
 क्षैप्रादिगुणक पूर्वांशसहितानुदात्तगुणक उत्तरांशाणुक उभयांशद्विमात्रिक
 वायुदेवताक ब्राह्मणजात्यादि सहित क्षैप्रादिकम्प एकार ।

उदात्तस्य

भूमिदेवताक ब्राह्मणजाति सत्वगुणसहित तर्जन्यङ्गुलि मध्यरेखान्यासयोग्य
 शरीरायामश्लक्षणीकृत गलविलविनिस्सृत परुषध्वनिकाजारुत तुल्य
 गान्धारस्वरहेतुभूत मूर्धस्थानोत्पन्नोदात्त स्वरगुणक ।

अनुदात्तस्य हस्वदीर्घसंभवात् हस्वस्य अनुदात्तस्य इ षेवा इत्यत्र

अग्निदेवताक क्षत्रियजाति तमोगुणसहित कनिष्ठिकाङ्गुल्याद्य रेखान्यासयोग्य
 शरीरहासैधित गलबिलविनिस्सृत मूदुध्वनिक वृषभरुततुल्य ऋषभस्वरहेतुभूत
 हृदयस्थानोत्पन्न हस्वानुदात्तस्वरगुणक विक्रमसंज्ञकानुदात्त ।

दीर्घस्य अनुदात्तस्य ए ताऽसदन् इत्यत्र
 अग्निदेवताक क्षत्रियजाति तमोगुणसहित कनिष्ठिकाङ्गुल्याद्य रेखान्यासयोग्य
 शरीरहासैधित गलबिलविनिस्सृत मूदुध्वनिक शिखिरुततुल्य षड्गुणस्वरहेतुभूत
 हृदयस्थानोत्पन्न दीर्घानुदात्तस्वर गुणक ।

नित्य , क्षैप्र, अभिनिहतारव्यानां त्रयाणां
 चन्द्रदेवताक वैश्ययजाति रजोगुणसहित अनामिकाङ्गुल्यन्त्य रेखान्यासयोग्य
 उच्चैङ्ग नीचैङ्ग धर्मद्वय समाहृति जनित तदाश्रय विजातीय गजबृंहितततुल्य
 निषादस्वरहेतुभूत कर्णमूलस्थानोत्पन्न दृढतरप्रयत्न स्वरितस्वरगुणक ।

प्रक्षिण्टप्रातिहत स्वरितयोः

चन्द्रदेवताक वैश्ययजाति रजोगुणसहित अनामिकाङ्गुल्यन्त्य रेखान्यासयोग्य
 उच्चैङ्ग नीचैङ्ग धर्मद्वय समाहृति जनित तदाश्रय विजातीय कोकिलरुतततुल्य
 पञ्चमस्वरहेतुभूत कर्णमूलस्थानोत्पन्न मृदुतरप्रयत्न स्वरितस्वरगुणक ।

पादवृत्त तैरोव्यञ्जनयोः

चन्द्रदेवताक वैश्ययजाति रजोगुणसहित अनामिकाङ्गुल्यन्त्य रेखान्यासयोग्य
 उच्चैष्व नीचैष्व धर्मद्वय समाहृति जनित तदाश्रय विजातीय हयहेषातुल्य
 धैवतस्वरहेतुभूत कर्णमूलस्थानोत्पन्नाल्पतरप्रयत्न स्वरितस्वरगुणक ।

प्रचयस्य

सूर्यदेवताक शृद्गजाति तमोगुणसहित मध्यमाङ्गुलिमध्य रेखान्यासयोग्य
 उच्चकल्पतद्विलक्षण क्रौञ्चकणनतुल्य मध्यमस्वरहेतुभूत सर्वाङ्गस्थानोत्पन्न प्रचय
 स्वरगुणक ।

इति शम्

ओम् तत् सत्

प्रवृत्तिनिमित्तम्

भो! घनपाठिवर्याः विद्वत्तल्लजाः विदत्तमेवात्रभवतां यत् वेदः अपौरुषेयः भगवतः परमेश्वरस्य निश्चासरूप इति । तत्र प्रकृतिभागस्य मूलस्य स्वराक्षरादीनां दार्ढ्यार्थं रक्षणार्थं च वेदविदः ब्रह्मर्षयः विकृतिपाठान् कल्पयाच्चकुः । विकृतिषु वर्णक्रमोऽप्यन्यतमः । स च शुद्ध-स्वर-अङ्ग-मात्रा-वर्णसारभूत भेदेन पञ्चविधः भवति । ब्रह्मश्री रायपुरं राजाघनपाठिवर्याः तेषु वर्णसारभूतारब्यपञ्चमवर्णक्रमस्य एकं रूपं निर्णाय शिष्यान् अध्यापयामासुः । तदन्तेवासिनः अस्मद्दुरवः ब्रह्मश्रीयुताः मेलमङ्गलम् रामस्वामि शर्मारब्याः घनपाठिमहोदयाः बहोःकालात् काञ्चीश्रीचरणानां सन्निधाने एव कैङ्कर्यपरास्सन्तः मठे आस्थानविद्वत्वेन विराजमानाः बहून् शिष्यान् सलक्षणान्तं अच्यापयन्तः वर्णक्रमपाठं प्रसारितवन्तः । वर्णक्रमविषयाः सर्वेऽपि रामस्वामिशर्मणां शिष्याः मत्सतीर्थ्याः सुहृत्तमाः महामहोपाध्यायाः विष्णुभट्टल सुब्रह्मण्य सलक्षणघनपाठिवर्याः भूमिकामध्ये विशदीचक्रुः । तथाभूतं वर्णक्रमपाठं पूर्वमेव ब्रह्मश्री रायपुरं राजाघनपाठिशिष्याः ब्रह्मश्री बालगणेश घनपाठिमहोदयाः मुद्रणं चक्रुः । गुरुचरणानां प्रीतिकरं तदेव पुस्तकं पुनः टङ्कणादिना नवीकृत्य अस्मद्दुरुचरणानां शतहायनपूर्व्युत्सवसन्दर्भे प्रकाशितव्यमिति धिया तन्माना प्रतिष्ठापितया “मेलमङ्गलं ब्रह्मश्री रामस्वामि शर्मा वेद शास्त्र सभा ट्रस्ट्” M.B.R.S.V.S.S.T इत्यारब्यया सभयैतया आविष्क्रियते । पुनर्मुद्रणं तावत् अधीतवतां अधीयानानां अध्येष्यमाणानां च सुखावबोधनाय भूयादिति । “गुणदोषौ बुधोगृह्णन्” इति

न्यायेन यत् स्वालित्यादिकं अनवधारणतया प्राप्तं तत्र दोषं क्षमित्वा गुणान्
स्वीकुर्वन्तु इति संप्रार्थये इति शम् ॥

इत्थं

भवद्विधेयः

र. वेङ्कटामघनपाठी

